

ปาริชาติ สุวรรณบุบผา

กระบวนการด้านความขัดแย้งและสานเสวนา
(Parichart Suwanbubbha : Dialogue and conflict facilitator)

ปาริชาต สุวรรณบุบผา

กระบวนการด้านความขัดแย้งและสานเสวนา
(Parichart Suwanbubbha : Dialogue and conflict facilitator)

ชาญชัย ชัยสุขโกศล
กระบวนการอิสระ

บทคัดย่อ

บทความชิ้นนี้ศึกษาปาริชาต สุวรรณบุบผา ทั้งในฐานะกระบวนการด้านความขัดแย้ง (conflict facilitator) พร้อมเครื่องมือของเธอที่เรียกว่า “สานเสวนา” (dialogue) และในฐานะผู้หญิงคนหนึ่งทำงานด้านสันติภาพ โดยศึกษาตั้งแต่ภูมิหลัง พัฒนาการของปาริชาต ไปจนถึงประสบการณ์การใช้สานเสวนาในสถานการณ์จริง การเผชิญกับข้อท้าทายมากมาย ทั้งคำสบประมาท ปฏิกริยาในมติหญิงชาย การรับมือกับความต่างทางศาสนา การเผชิญกับข่าวความตายของคนที่เคยทำงานกับเธอ และโดยเฉพาะในช่วงปัจจุบัน ที่ตัวปาริชาตเองอยู่ในช่วงเจ็บป่วยของชีวิต และได้รับกำลังใจอันค้ำจุนจากผู้คนในพื้นที่ที่รักใคร่และนับถือเธอ การศึกษาประสบการณ์ชีวิตของมนุษย์คนหนึ่งทำงานด้านสันติภาพ รวมถึงสถานการณ์ยากลำบากนานาประการที่เธอ/เขา

ต้องเผชิญ จนฝ่าฟันผ่านพ้นไปได้หรืออยู่กับเรื่องนั้นได้ ไม่ใช่เพื่อจะยกย่องหรือวิพากษ์วิจารณ์เขา แต่เพื่อสร้างแรงบันดาลใจให้คนรุ่นหลังที่อยากเดินไปบนเส้นทางทำนองเดียวกันได้เรียนรู้และปรับประยุกต์เป็นแนวทางของตนเองต่อไป

คำสำคัญ: สานเสวนา การจัดการกระบวนการด้านความขัดแย้ง จิตตปัญญาศึกษา สันติวิธี ความรุนแรงในชายแดนใต้ของไทย

Abstract

This article studies Parichart Suwanbubbha both as a conflict facilitator using a tool called “dialogue” and as a woman who work for peace. It inquires her background, development, and experiences in using dialogue in the real situation facing a variety of challenges: ranging from criticism, questioning, gender-related treatment, to the heat of religious difference, and getting bad news of the death of the ones she knows. The challenge also includes especially her own currently serious illness that, in turn, allow Parichart to receive courages and moral supports from the people in conflict area that she work with. Studying life experience of a women who work for peace and her various difficult situations--including her work to get through or to stay firmly with them-is neither to admire nor to criticize her, but to inspire the next generation who want to walk on the similar pathway to learn and apply for their own journey.

Keywords: Dialogue, conflict facilitation, contemplative education, Nonviolence, Southern Thailand violence.

1. บทนำ

การทำงานด้านความขัดแย้งจากแง่มุมที่ไม่ได้ใช้กำลังอำนาจ อย่าง การทำงานของภาครัฐหรือทหารนั้น มีหลากหลายแนวทางและกระบวนการวิธี อย่างมาก เท่าที่ผู้เขียนสังเกตเห็นอยู่ในประเทศไทย ได้แก่ **แนวทางแรก** วิธีการ จัดตั้งกลุ่มผู้คนในท้องถิ่นขึ้นมาเคลื่อนไหว (local organizing) ทั้งแง่ประเด็นเย็น (เช่น กลุ่มอาชีพ กลุ่มเยาวชน เป็นต้น) และประเด็นร้อน (เช่น กลุ่มต่อต้าน โครงการพัฒนาขนาดใหญ่ที่ทำลายสิ่งแวดล้อม เป็นต้น) แนวทางนี้มีประโยชน์ ในกรณีที่อำนาจของคู่ขัดแย้งไม่สมมาตร (asymmetric conflict) และสามารถ ใช้เสริมสร้างอำนาจให้ฝ่ายด้อยอำนาจได้สามารถเจรจาต่อรองกันได้อย่าง เท่าเทียมกัน

แนวทางที่สอง เน้นที่การวิเคราะห์หาสาเหตุของความขัดแย้ง (conflict analysis) ว่าเราจำเป็นต้องตีโจทย์ดีสาเหตุให้แตกเสียก่อน แล้วแยกแยะให้ชัด ว่าเหตุการณ์ใดเป็นสาเหตุ เหตุการณ์ใดเป็นผลลัพธ์หรือผลกระทบที่เกิดขึ้น แนวทางวิเคราะห์ความขัดแย้งนี้ หลายครั้งมีความสำคัญในแง่ที่พยายามจะ “เอาความจริงมาพูดกัน” เพราะความขัดแย้งที่ยืดเยื้อนั้น หลายครั้งไม่สามารถ แก้ไขให้ลุล่วงไปได้ เพราะมีบางกลุ่มสาเหตุที่ไม่สามารถ “ตะแคง” หรือ “พูดถึง” ได้ (เช่น กลุ่มอิทธิพลมืด ฯลฯ)

ในทางตรงข้าม แนวทางที่สองมักได้รับข้อวิจารณ์ที่ว่า สาเหตุของ ความขัดแย้งที่ยืดเยื้อนั้น หลายครั้งไม่ได้มีสาเหตุหนึ่งหรือสองอย่าง และไม่ได้ เป็นเหตุผลทางเดียวแบบเชิงเส้น (linear conflict) แต่มีหลากหลายเหตุปัจจัย และสาเหตุกับผลลัพธ์หรือผลกระทบนั้น มีพลวัตความสัมพันธ์กันแบบซับซ้อน ย้อนกันไปมาที่ไม่สามารถเข้าใจได้ในวิธีคิดแบบเชิงเส้น (non-linear conflict) หลายครั้งผู้คนในกลุ่มนี้จะรู้สึกทำนองว่า “เราวิเคราะห์สาเหตุกันมากแล้ว แต่ไม่เห็นแก้ไขอะไรได้ ถ้าพูดเฉพาะสาเหตุ เรื่องไม่จบง่ายๆ” เป็นต้น

นอกจากนี้ ในสายตาของผู้เขียนแล้ว การวิเคราะห์สาเหตุความขัดแย้งแบบแนวทางที่สองนั้น หลายครั้งมักถื่นอายุของอำนาจที่เหนือกว่า โดยที่ผู้วิเคราะห์ความขัดแย้ง (ซึ่งมักเป็นนักวิชาการ นักนโยบาย เป็นต้น) มักใช้วิธีสารถายความคิดของตนให้กับผู้ที่อยู่ในความขัดแย้ง (ทั้งที่เป็นเหยื่อและผู้กระทำความรุนแรง รวมทั้งแต่ละชั่วของความขัดแย้ง) เป็นผู้ฟัง ผู้เขียนเข้าใจว่าวิธีคิดที่วิพากษ์แนวทางแบบที่สองนี้ ต่อมากลายเป็นแนวทางที่เรียกว่า “conflict facilitation” ซึ่งเปิดพื้นที่ให้เกิดการมีส่วนร่วมอย่างมากจากผู้ที่มีส่วนอยู่ในความขัดแย้งภาคีต่างๆ

แนวทางแบบ conflict facilitation ก็ยังอาจแบ่งได้อีกอย่างน้อยเป็นอีก 2 ชนิด คือ **แนวทางที่สาม** อาจเรียกได้ว่าเป็น verbal conflict facilitation แนวทางแบบให้เครื่องมือการวิเคราะห์ความขัดแย้งกับผู้ที่อยู่ใกล้ชิดกับความขัดแย้ง ให้คนเหล่านั้นสามารถวิเคราะห์เหตุปัจจัยที่หลากหลาย สัมพันธ์กันแบบซับซ้อน และมีกรอบแนวคิดทฤษฎีที่ซับซ้อนและหลากหลายมาช่วยในการคิดวิเคราะห์ แนวทางนี้แม้จะสำคัญและมีประโยชน์ แต่ก็เน้นการทำงานที่เนื้อหา (content) หรือแนวคิดทฤษฎี ในระดับความคิดและเขาวนปัญญา (thinking & Intellectual) และทำงานกับระดับการสื่อสารภาษาผ่านคำพูดหรือวจนภาษา (verbal communication) เท่านั้น

แนวทางที่สี่ คือ nonverbal-included conflict facilitation แบบที่เน้นรวมไปถึงการทำงานในระดับอารมณ์และความรู้สึก (emotion & feelings) รวมถึงการทำงานกับอวจนภาษา (nonverbal communication) ด้วย Arnold Mindell (นักจิตวิเคราะห์สาย Carl G. Jung) ผู้ทำงานกับความขัดแย้งรุนแรงในหลากหลายประเด็น ทั้งเรื่องการเหยียดผิวในอเมริกา ในแอฟริกาใต้ ความขัดแย้งในไอร์แลนด์เหนือ ความขัดแย้งเชิงประวัติศาสตร์ระหว่างญี่ปุ่น เกาหลีและจีน ความขัดแย้งข้ามรุ่นในยุโรปที่สืบเนื่องจากนาซีและโซเวียต

ช่วงสงครามโลกครั้งที่สองและสงครามเย็น เคยตอบคำถามเจ้าหน้าที่สหประชาชาติที่ว่า “เหตุใดการทำงานแก้ไขปัญหาความขัดแย้งมากมายในโลกนี้ จึงไม่ประสบความสำเร็จเสียที” Mindell ตอบว่า เพราะการทำงานด้านความขัดแย้งส่วนใหญ่เน้นไปที่การสื่อสารระดับคำพูด ซึ่งเป็นเพียง 10 - 20% ของความขัดแย้งเท่านั้น การสื่อสารแบบอวัจนภาษานั้น เป็นอีก 80 - 90% ของความขัดแย้ง ซึ่งผู้คนส่วนใหญ่ไม่ได้ทำงานด้วยมากนัก และนั่นจึงเป็นเหตุผลว่า ไม่ว่าเราทำงานหนักเพียงใด ก็ไม่สามารถแก้ไขความขัดแย้งได้เสียที (Mindell, 2002)

คำพูดของ Arnold Mindell จะจริงหรือไม่จริง และแนวทางแบบที่สี่นี้จะประสบความสำเร็จในการแก้ไขความขัดแย้งได้หรือไม่นั้น คงต้องอาศัยเวลาเป็นเครื่องพิสูจน์ ลึกๆ แล้ว ผู้เขียนก็เชื่อว่า ไม่มีแนวทางใดแนวทางหนึ่งใดๆ ที่จะสามารถแก้ปัญหาคความขัดแย้งได้ทั้งหมดและอย่างหมดจด แต่จำเป็นต้องอาศัยทุกแนวทาง (ทั้งสี่แนวทางที่กล่าวในที่นี้ และแนวทางอื่นๆ ที่ไม่ได้กล่าวถึง เช่น แนวการเจรจาไกล่เกลี่ย การเป็นคนกลาง เป็นต้น) ในการทำงานด้านความขัดแย้ง เพราะความขัดแย้งเป็นเรื่องซับซ้อน มีมิติและบริบทที่หลากหลาย และจำเป็นต้องอาศัยเครื่องมือและแนวทางชนิดต่างๆ มาใช้ให้สอดคล้องกับบริบทเงื่อนไขและในห้วงเวลาที่แตกต่างกัน ตัวอย่างเช่น สำหรับผู้เขียนแล้ว แนวทางที่สี่ น่าจะเป็นแนวทางที่ดำเนินการ เพื่อให้สิ่งที่ไม่สามารถพูดถึงออกมาได้เป็นคำพูด ได้รับการปลดปล่อยและเยียวยา ก่อน จากนั้นผู้คนจึงจะเริ่มมีพื้นที่ว่างทั้งภายในจิตใจและในหัวสมองมากเพียงพอที่จะเริ่มดำเนินการตามแนวทางที่สาม เป็นต้น

กระนั้นก็ตาม หากเปรียบเทียบแนวทางที่สี่กับแนวทางอื่นๆ ก่อนหน้า กล่าวได้ว่า แนวทางทั้งสามแนวทางก่อนหน้านั้น เน้นที่การทำงานกับโลกภายนอก (outer world) เป็นสำคัญ (เช่น กฎกติกา โครงสร้างเศรษฐกิจสังคม พลวัต

อำนาจ ความเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ ข้อเท็จจริงต่างๆ เป็นต้น) ในขณะที่แนวทางที่สี่นี้ เน้นเชื่อมโยงสถานการณ์ในโลกภายนอกในฐานะบริบท เพื่อเข้าสู่การทำงานกับโลกภายใน (inner world) ของมนุษย์ผู้เกี่ยวข้องกับ ความขัดแย้งด้วย โดยเน้นส่วนที่อยู่ “ข้างใต้” เหตุผล ทั้งเรื่องความรู้สึก คุณค่า ภาวะที่ควบคุมตัวเองได้ยาก ความเจ็บปวดและบาดแผล (trauma) ฯลฯ แนวทางนี้จะไม่ได้เน้นที่เนื้อหา เรื่องราว โลกภายนอกมากนัก เพราะเพียงการทำงานกับความรู้สึกก็ไม่ใช่ว่าจะง่าย ๆ แล้ว

บทความชิ้นนี้จะเน้นความสนใจไปที่แนวทางที่สี่ และเจาะเน้นเฉพาะ ลงไปที่เครื่องมือชนิดหนึ่งที่เรียกว่า “สานเสวนา” หรือ “dialogue” ในฐานะ ที่เป็นเครื่องมือชนิดแรกๆ ในแนวทางนี้ที่ประสบความสำเร็จในการทำงาน ด้านความขัดแย้ง โดยเฉพาะในจังหวัดชายแดนภาคใต้¹ โดยเฉพาะเมื่อผู้ใช้ คือ ปาริชาต สุวรรณบุบผา นำสาขาวิชาใหม่ที่เรียกว่า “จิตตปัญญาศึกษา” (contemplative education) ที่มีจุดเน้นอยู่ที่การทำงานกับโลกภายใน หรือ ประสบการณ์ด้านในของมนุษย์ เข้ามาผสมผสานกับประสบการณ์ภายนอก (สมสิทธิ์, 2552) ซึ่งในกรณีของเธอคือการทำงานด้านความขัดแย้งได้อย่าง น่าสนใจ

¹ เท่าที่ผู้เขียนรับรู้มา เครื่องมืออื่นๆ ที่จัดได้ว่าอยู่ในกลุ่มแนวทางที่สี่ ได้แก่ การเยียวยา แบบซาเทียร์ (Satir) การสื่อสารอย่างสันติ (nonviolent communication) (ดู Rosenberg: 2003, 2005) จิตวิทยางานกระบวนการ (process work หรือชื่อเต็ม คือ process-oriented psychology) (ดู Mindell: 1995, 2002 และ Reiss 2004) เครื่องมือเหล่านี้มีเริ่มปรากฏใช้เกี่ยวกับเรื่องความขัดแย้งและความรุนแรงในสังคมไทย บ้างยังไม่มากนัก แต่อาจนับได้ว่ากำลังจะเป็นคลื่นลูกที่สองต่อจากคลื่นลูกแรก คือ สานเสวนา

อย่างไรก็ตาม บทความนี้จะไม่ได้เน้นว่า “सानเสวนาคืออะไร” ในเชิงกรอบคิดทฤษฎีและระดับเขาวนปัญญา (intellectual-based) หรือจะนำไปใช้อย่างไร มีขั้นตอนอย่างไร ใช้แล้วผลลัพธ์เป็นอย่างไร ส่งผลกระทบไปได้ถึงระดับใด คำตอบต่อสิ่งเหล่านี้มีอยู่พอสมควรแล้ว (ดูเพิ่มเติมที่ ปารีชาติ, 2552ก, 2552ข และ 2553) แต่งานชิ้นนี้จะเน้นศึกษาसानเสวนาผ่านประสบการณ์ (experiential-based) และความรู้สึกส่วนตัวของผู้ใช้คือ ปารีชาติ สุวรรณบุบผา ว่าเธอนำเครื่องมือนี้ไปใช้ในสถานการณ์จริงอย่างไร? เธอทำงานกับโลกด้านในของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับความขัดแย้งอย่างไร? และรวมถึงว่า โลกด้านในของปารีชาติเองด้วยในฐานะคนทำงานด้านความขัดแย้งเป็นอย่างไร?

การศึกษาเรื่องใดเรื่องหนึ่งผ่านตัวอย่างหลายๆ ตัวอย่าง สถานการณ์หลายๆ สถานการณ์ที่ปารีชาติเผชิญ รวมถึงความรู้สึกที่เกิดขึ้นในบางสถานการณ์ การตัดสินใจทำอะไร ไม่ทำอะไรในสถานการณ์ใด คือ การศึกษาในแนวปัญญาเชิงปฏิบัติ (practical knowledge) หรือที่อริสโตเติล ในงานเขียนเรื่อง Nichomachean Ethics เรียกว่า “phronesis” ว่านำไปใช้ในสถานการณ์จริงอย่างไร และเป็นการซึมซับรับประสบการณ์ ซึ่งเป็นการเรียนรู้อีกชนิดหนึ่งที่ต่างออกไปจากแนว “episteme” เพราะ phronesis ใช้ทั้งหมดของตัวผู้ศึกษา ทั้งหัวสมอง หัวใจ ร่างกาย และอื่นๆ ในการศึกษาเรียนรู้เรื่องหนึ่งๆ จนชำนาญ และ “เข้าเนื้อเข้ากระดูก” กลายเป็นวิชาที่ติดตัวอยู่ใน “being” ของผู้ศึกษาเองตลอดเวลา จนสามารถนำมาใช้ได้ชนิดที่ “กระป๋องอยู่ที่ใจ” และสามารถ “เด็ดใบไม้มาเป็นกระบี่” ได้เสมอๆ และนี่เป็นแนวการเรียนรู้ที่ผู้เขียนเริ่มสนใจมากขึ้นมาในระยะหลังๆ (ดูเพิ่มเติม Flyvbjerg, 2001)

บทความนี้เป็นผลมาจากการสัมภาษณ์เชิงลึกแบบกึ่งโครงสร้าง และความรู้จักใกล้ชิดกับปารีชาติมาก่อน ในฐานะที่เคยทำงานในองค์กรเดียวกันมา

5 - 6 ปี รวมทั้งได้เคยมีประสบการณ์ร่วมอยู่ในกิจกรรมสามเสวนาบางงานของเธอด้วย ที่เหลือนอกจากนั้น เป็นการอ่านเอกสารอื่นๆ ที่ปารีชาตเขียนขึ้นเพิ่มเติม เมื่อเขียนเสร็จ ผู้เขียนได้ส่งให้ปารีชาตตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล รวมทั้งลักษณะและแนวทางการเขียนงานทั้งบทความอีกหนึ่งรอบ และขอขอบคุณอาจารย์ดวงหทัย บุรณะเจริญกิจ (สถาบันสิทธิมนุษยชนและสันติศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล) และคุณภัทรภร ภูทอง (ศูนย์ศึกษาสันติภาพและความขัดแย้ง จุฬาฯ) สำหรับการอ่านและให้ความเห็นต่อบทความชิ้นนี้

2. พัฒนาการ : Dialogue, Conflict & Facilitation

ปารีชาตไม่ได้เรียนมาทางด้านสันติศึกษา (peace studies) โดยตรง แต่เธอได้มีโอกาสเรียนเรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวข้องและถือเป็นการปูพื้นเรื่อยมาจากโอกาสต่างๆ ที่เธอได้รับจากผู้คนมากมาย เธอค่อยๆ นำมาเชื่อมโยงและประยุกต์เข้ากับงานด้านความขัดแย้งของเธอเองในภายหลัง

อันที่จริงแล้ว พื้นฐานที่สุดของเธอคือ พุทธศาสนา ซึ่งเธอได้รับอิทธิพลนี้มาจากพ่อของเธออย่างมาก พ่อของปารีชาตบวชเป็นพระอยู่หลายปี และเมื่อลาสิกขาแล้วก็ยังทำงานอยู่ในแวดวงพุทธศาสนาตลอดมา ฐานต่อมาของเธอ คือ ฐานการศึกษาด้านศาสนาและศาสนาเปรียบเทียบ โดยเฉพาะพุทธกับคริสต์ เธอเรียนปริญญาโทอยู่ที่ University of Chicago มหาวิทยาลัยนี้เป็นสมาชิกของสมาคมสถาบันการศึกษาศาสนา ซึ่งมีทั้งคริสต์แบบนิกายคาทอลิก โปรเตสแตนต์ แมคคอมมิคและลูเธอร์แรน (Lutheran) อยู่ด้วยกัน และเธอก็จบปริญญาโท (อีกใบ) และปริญญาเอกที่ Lutheran School of Theology at Chicago ในขณะที่ปารีชาตนับถือศาสนาพุทธ ทำให้เธอคุ้นเคยกับบรรยากาศการอยู่ท่ามกลางศาสนาหรือความเชื่อที่แตกต่างกันอยู่พอสมควร

ส่วนเรื่อง dialogue นั้น ปารีชาตได้เรียนอย่างเป็นทางการครั้งแรกก็จากที่มหาวิทยาลัยแห่งนี้เช่นกัน ทั้งนี้อาจสืบเนื่องจากแม้ว่าเธอจะเรียนอยู่ในมหาวิทยาลัยคริสต์ แต่ปารีชาตเรียนปริญญาโทด้านศาสนาต่างๆ ไป ไม่ได้เจาะจงว่าเป็นคริสต์หรือศาสนาอะไร เธอจึงได้พาตัวเองให้ได้มีโอกาสเรียนวิชา Principle Dialogue กระนั้น วิชานี้ก็สอนไปในเชิงทฤษฎีค่อนข้างมาก ปารีชาตตั้งคำถามตั้งแต่สมัยนั้นแล้วว่า ทฤษฎี dialogue ที่เธอเรียนมานั้น สามารถเกิดขึ้นในเมืองไทยได้หรือไม่ สืบเนื่องจากเธอเรียนในมหาวิทยาลัยคริสต์ เธอจึงตั้งใจไว้ว่าเธออยากเป็นสะพานเชื่อมระหว่างพุทธกับคริสต์ ตอนนั้น เธอไม่คิดถึงการเชื่อมกับศาสนาอิสลามเลย ครั้นเมื่อต่อมาเธอมีโอกาสทำงานที่ศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น “สถาบันสิทธิมนุษยชนและสันติศึกษา”) มหาวิทยาลัยมหิดล เธอได้ลงพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ เธอจึงขยายความตั้งใจของตนเองให้เป็นการเชื่อมโยงระหว่าง 3 - 4 ศาสนา

เมื่อเธอกลับมาเมืองไทย เธอได้ร่วมกับมารค ตามไท จัดกิจกรรม dialogue ระหว่างพุทธกับคริสต์ขึ้น (ดูตัวอย่างที่มีการตีพิมพ์เป็นหนังสือในเวลาต่อมา เช่น ปารีชาต และคณะ, 2549 เป็นต้น) ในช่วงนั้น dialogue ถูกแปลเป็นคำภาษาไทยหลายคำ และเธอยังไม่ได้ใช้คำไทยว่า “สานเสวนา” ดังที่เธอใช้อย่างสืบเนื่องในเวลาต่อมา นอกจากนี้ เธอไม่ได้เชื่อมโยง dialogue เข้ากับสันติวิธี และจำกัด dialogue อยู่เฉพาะงานระหว่างศาสนา เพื่อให้คนที่ศาสนาต่างกันสามารถพูดคุยกันได้ว่า “ของเธอก็ดี ของฉันก็ดี” นอกจากนี้ เธอยังทดลองนำ dialogue มาสอนในห้องเรียนคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล และเธอทดสอบประสิทธิภาพของวิชาที่เธอสอน โดยให้คนที่มีความศานาต่างกันทดลองทำ dialogue กัน แล้วได้ผลเป็นอย่างไร ให้เขียนเป็นการบ้านส่งมา ในช่วงแรกนี้ เธอยังไม่ได้สอน dialogue โดยการจัดกระบวนการ

ปาริชาติเริ่มรู้จักการจัดการกระบวนการเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ (facilitation) เมื่อครั้งที่เธอเริ่มทำงานที่ศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี มหาวิทยาลัยมหิดล ในปี 2547 ในฐานะรองผู้อำนวยการ เธอได้รับโอกาสจากศูนย์จิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล ให้เข้าร่วมรับการอบรมต่อเนื่อง Training of Trainer (ToT) เพื่อสร้างวิทยากรกระบวนการ หรือเรียกสั้นๆ ว่า “กระบวนการ” (facilitator) จำนวน 10 ครั้งเป็นรุ่นแรก และได้เรียนกับวิศิษฐ์ วังวิญญู และ ชัยวัฒน์ ธีระพันธ์ สองกระบวนการรุ่นใหญ่ของเมืองไทยในโครงการนี้

จากชุดการอบรมชุดนี้ ปาริชาตินำเอาวิธีการจัดการกระบวนการและดำเนินกิจกรรมต่างๆ มาประยุกต์ผสมผสานกับเครื่องมือที่กระบวนการชาวต่างประเทศสอนเพิ่มเติม และเชื่อมโยงเข้ากับเรื่องศาสนาที่เธอมีพื้นฐานมาก่อน และเริ่มกล่าวถึง dialogue ในคำไทยว่า “สานเสวนา” โดยโยงสานเสวนาในฐานะเป็นเครื่องมือและแนวทางหนึ่งของสันติวิธีแล้ว (ปาริชาติ, 2548) เธอมั่นใจมากขึ้นกับการเชื่อมโยงสานเสวนาในฐานะสันติวิธีเมื่อเธอได้อ่านพบหนังสือเรื่อง *The Little Book of Conflict Transformation* ของ John Paul Lederach (2003) นักวิชาการด้านสันติศึกษาคนสำคัญของโลกคนหนึ่ง ซึ่งพูดชัดเจนว่า Dialogue เป็นเครื่องมือหนึ่งของการแปลงเปลี่ยนความขัดแย้ง (Conflict Transformation) หนังสือเล่มนี้ถือเป็นหมุดหมายสำคัญของปาริชาติที่เธอกล่าวถึงอยู่เสมอว่าเธอเริ่มเรียนรู้เรื่องสันติวิธีก็จากหนังสือเล่มนี้

นอกจากนี้ ในหลายๆ ครั้งที่เธอได้รับเชิญจากเพื่อนๆ ในเครือข่ายคริสเตียนของเธอ ให้ไปแลกเปลี่ยนเรื่องประสบการณ์การทำสานเสวนาและสันติวิธี เธอยังได้เรียนรู้เกี่ยวกับกิจกรรมและกระบวนการเกี่ยวกับการทำงานด้านสันติภาพ อย่างทฤษฎีและการกระบวนการว่าด้วยการคืนดีกัน (recon-

ciliation) ว่าระหว่าง forget (ลืม) และ forgive (ให้อภัย) อะไรควรมาก่อนกัน เป็นต้น

ปารีชาตมีจุดเด่นประการหนึ่งตรงที่เธอไม่เคยถือตัวว่ามีความรู้มาก แต่เปิดใจรับและพร้อมจะเรียนรู้สิ่งใหม่ๆ ไปกับทีมงานทั้งที่มหาวิทยาลัยมหิดล และที่อื่นๆ (รวมทั้งจากผู้เข้าร่วมด้วย) แล้วนำสิ่งที่ได้เรียนรู้มาปรับประยุกต์เข้ากับบุคลิกและสไตล์ของตัวเองอย่างลงตัวอยู่เสมอ นอกจากหมุดหมายการเรียนรู้ใหญ่ๆ ที่เธอได้เรียนรู้ในช่วงพัฒนาการหลักๆ ของเธอแล้ว

ในช่วงที่เธอได้รับการสนับสนุนจากโคทม อารียา ให้นำสานเสวนา ออกมาจากห้องเรียนศาสนาเปรียบเทียบ สู่นามจริงในสังคมอย่างจังหวัดชายแดนใต้ เธอได้ร่วมกับโคทม อารียา และดวงหทัย บุรณะเจริญกิจ (ซึ่งได้เรียนรู้เรื่องการจัดการกระบวนการมาจากเสมสิกขาลัยและเครือข่ายของเสมอฯ เช่น จอร์จ เล็ก, คาเรน ริคต์, ประชา หุตานุวัตร, อวยพร เชื้อนแก้ว และกิตติชัย งามชัยพิสิฐ เป็นต้น รวมทั้งได้ผ่านการอบรมต่อเนื่อง Training of Trainer ชุดเดียวกับปารีชาตเช่นกัน) ช่วยกันพัฒนาสานเสวนาให้มีลักษณะเป็นกิจกรรมและกระบวนการที่สอดคล้องเหมาะสมกับบริบทของจังหวัดชายแดนใต้มากขึ้น

นอกจากนี้ เธอยังได้เรียนรู้กลุ่มเครื่องมืออีกหลากหลายอย่าง เช่น Appreciative Inquiry, Open Space, World Cafe และ Fishbowl Dialogue จาก Jost Wagner ซึ่งได้รับทุนจาก Fredrich Ebert Foundation ให้มาจัดการกระบวนการและให้ทางศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธีเข้าร่วมด้วย (ดูเพิ่มเติม โยส วากเนอร์, 2552)

ในหลายๆ ครั้งปารีชาตจะพูดอยู่เสมอว่าเธอไม่เคยได้เรียนสันติศึกษา มาอย่างเป็นทางการ แต่เธอจะได้เรียนแบบที่เรียก (โดยใช้ศัพท์ของคนที่ศึกษา

ธรรมะอย่างตัวเธอเอง) ว่า “ธรรมะจัดสรร” นับตั้งแต่การได้เรียนเนื้อหาทฤษฎี dialogue จาก University of Chicago การได้เรียนเรื่องการจัดการกระบวนการ การเรียนรู้ (facilitation) จากศูนย์จิตตปัญญาศึกษา การเรียนรู้เรื่องสันติศึกษา จากหนังสือของ John Paul Lederach จากเครือข่ายเพื่อนคนคริสต์และ จากเครือข่ายของเสมสิกขาลัย เธอกล่าวอยู่เสมอๆ ว่าการเรียนรู้แบบนี้ เป็นเรื่องสนุก

3. สานเสวนาของปารีชาต

ผู้ที่ใช้แนวคิด dialogue คนแรกๆ ของไทย คือ วิศิษฐ์ วังวิญญู (2548ข) สำหรับปารีชาตแล้ว dialogue แนวของวิศิษฐ์ วังวิญญู หรือแปลเป็นไทยว่า “สุนทรียสนทนา” เน้นการใช้เวลาค่อนข้างมาก เน้นให้ผู้เข้าร่วม กระบวนการได้พูดและได้อยู่กับตัวเอง ได้อยู่กับธรรมชาติ มีการ “โผล่ปรากฏ” (emerging) ของอะไรบางอย่างขึ้นมา แล้วเกิดการค้นพบตัวเอง จุดมุ่งหมายของสุนทรียสนทนาคือ การค้นพบตัวเอง การรู้เรื่องคนอื่นเป็นเป้าหมายรอง ด้วยเหตุที่เป็นวิธีการคุยแบบที่แตกต่างไปจากการสนทนาปกติในชีวิตประจำวัน ค่อนข้างมาก ทำให้บางคนไม่ชอบ เพราะไม่เข้าใจว่าทำไมต้องมานั่งคิดและ นั่งคุยกันอย่างยาวนาน ห้ามขัด ห้ามแทรก แต่สำหรับปารีชาตแล้ว หากผู้ เข้าร่วมอยู่ร่วมกระบวนการสุนทรียสนทนาจนจบ ก็จะเป็นประโยชน์กับตัวเอง เหล่านั้นเอง

สำหรับสานเสวนาที่ปารีชาตใช้ในกรณีจังหวัดชายแดนภาคใต้นั้น มีข้อจำกัดในเชิงปฏิบัติค่อนข้างมาก เนื่องจากใช้เวลาเดินทางไปจังหวัดชายแดนใต้ ได้เพียงครั้งละราวๆ 3 วัน แม้การเชิญชาวบ้านมาเข้าร่วมนั่งคิดนั่งคุยกัน เป็นเรื่องที่ดี แต่ผู้จัดไม่สามารถจ่ายเงินชดเชยค่าเสียเวลาของผู้เข้าร่วมไม่ได้ กริตรายหารรายได้ในวันนั้นได้ จึงต้องทำให้กระบวนการกระชับขึ้น ช่วงแรกของ

การทำงาน เธอมีการจัดกระบวนการในช่วงภาคกลางคืนด้วย แต่ระยะหลัง เธอเกรงใจผู้เข้าร่วมที่มีความเหนื่อยล้า จึงงดภาคกลางคืนไปเพื่อให้ได้พักผ่อนกัน นอกจากนี้ ผู้เข้าร่วมที่มาจากจังหวัดไกลๆ อย่างนราธิวาส พอถึงเวลาหลังเที่ยงของวันสุดท้าย ก็จะเริ่มไม่มีสมาธิแล้ว เนื่องจากต้องเตรียมกลับไปให้ถึงบ้านก่อนค่ำ เพื่อความปลอดภัยในชีวิตของตนเอง

นอกจากนี้ ปารีชาดยังนำแนวคิด dialogue แบบของชัยวัฒน์ ธีระพันธุ์ มาปรับใช้ โดยนำแนวคิด Trio Listening ที่พูดถึงเรื่องการก้าวข้ามความแตกต่าง (หรือในคำพูดของวิศิษฐ์ คือ “มณฑลแห่งพลัง” (2548ก)) ระหว่างผู้เข้าร่วมฝ่ายต่างๆ เพื่อเคารพความแตกต่าง โดยผู้เข้าร่วมรู้สึกเต็มที่ที่เล่าความเปราะบาง เรื่องราวหรืออัตลักษณ์ของตนเองที่แตกต่างออกไปให้คนอื่นฟัง และเมื่อใช้จริง ก็ได้รับรู้ว่าแต่ละคนมีความขัดแย้งภายในตนเองมากมาย บางคนกำลังเผชิญทางแพร่ง (dilemma) ที่ต้องตัดสินใจในชีวิตมากมาย เมื่อได้รู้จักกันและกันมากขึ้นเช่นนี้ ก็ทำให้ผู้คนรู้สึกเชื่อมโยงกัน แม้ต่างกัน

เนื่องจากข้อจำกัดด้านเวลา และในหลายครั้งปารีชาต “อ่านโจทย์” ว่าผู้เข้าร่วมต้องการอะไร แล้วนำโจทย์นั้นขึ้นมาทำงานกัน แทนที่จะคิดโจทย์ให้ในฐานะผู้ที่รู้ดีกว่าจากภายนอกพื้นที่ ดังนั้น เธอจึงใช้การจัดกระบวนการเป็นตัวเร่งกระบวนการพอสมควร กล่าวคือ ไม่ได้เพียงให้มาพูดคุย กันไป แต่วางรูปแบบกระบวนการและร้อยเรียงกิจกรรมไว้ระดับหนึ่ง รูปแบบโดยทั่วไปของสานเสวนาแบบของปารีชาตนั้น เริ่มด้วยกิจกรรม Appreciative Inquiry เพื่อให้ผู้เข้าร่วมรู้สึกดีกับตัวเอง และพร้อมที่จะเปิดรับฟังคนอื่นได้ง่ายขึ้น ตามด้วยการทำงานกับความไว้วางใจของผู้เข้าร่วมผ่านกิจกรรม Open Space เพื่อเปิดพื้นที่รับรู้และรับฟังว่าผู้เข้าร่วมสนใจโจทย์หรือปัญหาสำคัญๆ อะไรบ้าง

หลังจากนั้นก็ใช้วิธีการแบบ World Cafe เปิดให้ผู้เข้าร่วมได้วิเคราะห์สถานการณ์และความขัดแย้งลงบนกระดาษฟลิปชาร์ตว่า ปัญหาสำคัญที่มีข้อขัดแย้งกันอยู่นั้น จริงๆ แล้วคืออะไร อะไรคือเงื่อนไขปัจจัย โดยแต่ละคนจะได้มีโอกาสขีดเขียน พูดถึงปัญหาของตน เมื่อผู้เข้าร่วมได้พูดถึงปัญหาที่ตนเองสนใจจริงๆ และได้รับรู้ว่าผู้จัดกระบวนการรับฟังและให้ความสำคัญกับสิ่งที่ตนพูด ความไว้วางใจระหว่างกันก็เกิดขึ้น และสามารถตามต่อด้วยคำถามที่ท้าทายให้ผู้เข้าร่วมคิดและตอบด้วยตนเองมาขึ้นว่า “จะแก้ไขกันได้อย่างไร” และ “ตัวของผู้เข้าร่วมเองนั้นจะทำอะไรบ้าง” คำถามสุดท้ายนี้ ผู้เขียนเห็นว่าสำคัญมากในบริบทที่ภาคส่วนต่างๆ เข้าไปในพื้นที่และหยิบยื่นความช่วยเหลือมากมายในรอบสิบปีมานี้ จนทำให้หลายครั้งคนในพื้นที่ก็ไหลไปอยู่ในบทบาทของการที่คอยแต่บอกว่า “ฉันต้องการความช่วยเหลืออะไรบ้าง” แทนที่จะเป็น “ฉันจะทำให้สถานการณ์ในพื้นที่ของฉันดีขึ้นได้อย่างไรบ้าง”

กิจกรรมสุดท้าย เป็นการทำสานเสวนาแบบอ่างปลา (fishbowl dialogue) โดยให้ผู้เข้าร่วมทั้งหมดเลือกคนที่จะเข้ามาอยู่วงในสุดจำนวน 6 - 10 คน (หรือมากกว่านั้น) และมีบทบาทได้พูดมากที่สุด แล้วให้เลือกหัวข้อที่จะพูดกันเอง ซึ่งมักเป็นหัวข้อจากกิจกรรม world cafe เพราะผู้เข้าร่วมได้ฝึกคิด ไตร่ตรองหัวข้อนั้นๆ ไว้แล้ว ดังนั้น ผู้เข้าร่วมก็มักจะรู้สึกว่าได้อะไรจากการที่แต่ละคนได้มาพบปะกันในงานสานเสวนากัน สำหรับปารีชาติแล้ว เมื่อจบสานเสวนา ส่วนใหญ่ผู้เข้าร่วมมักชอบใจ เพราะแต่ละคนได้รับฟังเรื่องราวของคนอื่นในจังหวัดชายแดนภาคใต้ ผู้คนชอบมาเข้าร่วมเพราะคนใหม่ๆ คนเก่าๆ จากจังหวัดที่แตกต่างกันและยังไม่เคยพบกันได้มาพบปะสนทนาเรียนรู้กัน

สานเสวนาสำหรับปารีชาติแล้ว เป็นเรื่องท้าทายทั้งเรื่องด้านในและเรื่องด้านนอก ทั้งตัวเองและคนอื่น บางทีผู้เข้าร่วมดูถูกคนอื่น เวลาฟังคนอื่น

ก็จะดูเฉพาะภาพลักษณ์ภายนอกของคนอื่น ดูถูกการแต่งตัวของเขา สิ่งเหล่านี้ไม่แตกต่างจากสาเหตุของความขัดแย้ง ที่เราขัดแย้งกับคนที่มีอัตลักษณ์อื่นโดยดูจากรูปลักษณ์ภายนอกที่อาจดูไม่น่าไว้วางใจ เป็นต้น แต่เมื่อผ่านกระบวนการสานเสวนาและได้ฟังเรื่องราวของเขา ก็อาจตรงกันข้ามกลายเป็นความชื่นชม นับถือเลยก็ได้ สำหรับปาริชาตแล้ว เธอบอกว่า “กระบวนการเหล่านี้ถ้าออกแบบไว้ดีเพียงพอ ก็อาจกลายเป็นการทำวิปัสสนาโดยไม่ต้องไปวัดได้เลยทีเดียว”

กระบวนการมีสติหรือการเท่าทันตัวเองนั้น ปาริชาตมักจะสอดแทรกเข้าไปในการสอนเรื่องสานเสวนาอยู่หลายครั้ง และเป็นการท้าทายผู้เข้าร่วมอยู่ในที่ว่า “วันนี้เป็นโอกาสพิสูจน์แล้วว่า พวกเราเป็น ‘พุทธแท้ผู้ปฏิบัติ’ ใหม่ (หรือเป็น ‘พุทธแต่ปาก’ เท่านั้น - ผู้เขียน) เพราะพุทธปฏิบัติต้องเป็นพุทธจริง ต้องมีสติ” กระบวนการสานเสวนาพิสูจน์ความเป็นจริงของมนุษย์อยู่ 2 เรื่อง คือ (1) พิสูจน์จากความเป็นมนุษย์ของแต่ละคน ว่าเรายอมรับศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ของคนอื่นๆ แต่ละคนใหม่ และ (2) พิสูจน์ว่าเราเป็นผู้ปฏิบัติตามสิ่งที่เราศรัทธาหรือไม่ ทั้งนี้ เพราะกระบวนการสานเสวนาเปิดพื้นที่ต้อนรับความรู้สึกชนิดต่างๆ ทั้งความรู้สึกเชิงบวกและเชิงลบ ดังนั้นจึงง่ายมากที่ผู้เข้าร่วมสานเสวนาอาจแสดงความโกรธกันและกันขึ้นมา กระทั่งอาจมีการทุบโต๊ะ มีการร้องไห้ ดังนั้น สำหรับปาริชาตแล้ว หากไม่เอาคำสอนที่เมตตาเข้ามาอยู่ในวงการพูดคุยด้วยแล้ว จะทำให้ไม่สามารถพูดคุยกันได้

กระนั้น แม้แต่ตัวปาริชาตเองก็ไม่พ้นที่จะต้องทำงานกับอคติของตัวเองเช่นกัน มีครั้งหนึ่งที่ปาริชาตได้ “เรียนอย่างจริงจัง” จากคนที่อายุน้อยกว่าเธออย่างมาก และได้เรียนรู้เรื่องอคติของตัวเองด้วยเช่นกัน ปกติแล้ว ปาริชาตรู้ว่าเธอไม่ชอบ “สก็อย” และจะตัดสินสก็อยว่าเป็นพฤติกรรมที่ไม่ดี ใส่สายเดี่ยว นุ่งกางเกงขาสั้น เทียวซ้อนท้ายมอเตอร์ไซค์ผู้ชาย ครั้งนั้นเธอไปจัดสานเสวนาที่โรงพยาบาลตุลาการเฉลิมพระเกียรติ ซึ่งเป็นโรงพยาบาลที่บำบัดเยาวชน

ที่ติดยาเสพติด เธอนำกระบวนการให้วัยรุ่นทั้งชายและหญิงได้มีโอกาสบอกเล่าถึงชีวิตของตนเอง และเธอก็ได้ไปพบ “สก็อย” ที่นั่น เด็กสาวคนนั้นเล่าให้ฟังในงานสานเสวนาถึงสาเหตุที่เป็นสก็อย และปาริชาตบอกว่าแทบไม่อยากจะเชื่อว่ามันจะเกิดจากชีวิตเด็กสาวคนนี้จริงๆ เด็กสาวคนนั้นบอกว่า “พื้นที่เล็กสีดำหลังที่นั่งมอเตอร์ไซค์นี้ เป็นพื้นที่ปลอดภัยในชีวิตของหนู เพราะถ้าหนูอยู่บ้าน หนูจะโดนพ่อเลี้ยงข่มขืนอยู่เป็นประจำ” หลังได้ยินเรื่องนี้ ปาริชาตบอกว่าเธอเปลี่ยนทัศนคติกับสก็อยทันทีและจำเรื่องของเด็กสาวคนนี้ได้ติดหูตลอดมา พร้อมกับได้ตระหนักในความเป็นกระบวนการของตัวเองว่า แม้โดยไม่ตั้งใจ แต่เธอก็ได้ตัดสินเด็กสาวคนนี้ไปแล้ว โดยที่ไม่เคยรู้เบื้องหลังความฟอนพะของชีวิตนั้นเลยว่าเป็นอย่างไร

4. การจัดการกระบวนการของปาริชาต

การเป็นกระบวนการหรือวิทยากรกระบวนการ ในทัศนะของปาริชาตแล้ว ไม่ใช่เพียงแค่ทำกระบวนการให้จบๆ ไป แต่จะต้องมีจิตวิญญาณมีไหวพริบ เป็นการปฏิสัมพันธ์กันแบบอวัจนะภาษาระหว่างกระบวนการกับผู้เข้าร่วม กระบวนการจะต้องรับรู้ความรู้สึกได้ว่า ช่วงไหนกระบวนการควรจะต้องปรับเปลี่ยนเป็นแบบใด ไม่ใช่ยึดติดอยู่กับสิ่งที่ตนเองเตรียมมาและต้องการจะ “ให้ของดี” กับผู้เข้าร่วมแต่ถ่ายเดียว ความยืดหยุ่น ท่าที และการดำรงอยู่ (being) ของกระบวนการจะเป็นการสร้างศรัทธาให้กับผู้เข้าร่วมเองและสุดท้ายแล้ว ผู้เข้าร่วมก็จะตระหนักได้ว่าเขาได้เรียนรู้อะไรที่เป็นโลกด้านในของตนเอง แม้กระบวนการจะไม่ว่าแต่ละคนได้เรียนรู้เรื่องนั้นๆ ได้อย่างไรก็ตาม (เพราะเป็นจรรยาบรรณของกระบวนการที่จะให้ความเคารพและไม่เข้าไปละลาบละล้งความเป็นส่วนตัวของผู้เข้าร่วม หากเขาไม่อนุญาตหรือไม่ได้เล่าออกมาเอง)

ตั้งที่ครั้งหนึ่งเธอไปอบรมให้กับการไฟฟ้าฝ่ายผลิต ผู้เข้าร่วมกล่าวกับเธอว่า “ผมบอกอาจารย์ตรงๆ เลยนะ ผมถูกส่งมา ผมมีแผนที่จะเข้าป็นักรรรมฐาน 7 วัน แล้วเขาก็ส่งมา” ผู้เข้าร่วมคนนี้ต่อต้านกระบวนการของปาริชาตเล็กน้อย มีความรู้สึกไม่ค่อยอยากร่วม แต่สุดท้าย เขาก็บอกว่าเขาไม่ผิดหวังเลย เขาได้หลายสิ่งหลายอย่าง ตอบโจทย์ที่อยู่ในใจของตนเอง ปาริชาตเองก็ไม่แน่ใจว่าสิ่งที่ผู้เข้าร่วมคนนี้ได้รับเกิดขึ้นเมื่อใด อาจเกิดจากกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่งที่เขาได้พูดระบายสิ่งที่อยู่ในใจออกมา หรืออาจได้รับฟังปัญหาของเพื่อนร่วมกระบวนการ ที่อาจไปกระทบใจเขา แต่สิ่งเหล่านี้เป็นกระบวนการทำงานด้านในของผู้เข้าร่วม ซึ่งเมื่อเปลี่ยนไปแล้ว ย่อมทำให้พฤติกรรมที่เขาจะส่งผลกระทบต่อภายนอกเปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ ในการสอนบางแนวคิดที่มีความเป็นนามธรรมสูง ปาริชาตก็ไม่ได้เพียงแต่บรรยายนิยามหรือข้อถกเถียงทางทฤษฎีเท่านั้น แต่ใช้กระบวนการนำ แล้วถอดบทเรียนให้การเรียนรู้ “ขึ้นมา” จากผู้เข้าร่วมเอง ตัวอย่างเช่น เมื่อจะจัดการเรียนรู้เรื่องความเป็นชุมชน ปาริชาตประยุกต์กิจกรรมซึ่งค่อนข้างใช้กันมากในแวดวงกระบวนการ และสามารถถอดบทเรียนเป็นการสอนเรื่องต่างๆ ได้ กิจกรรมนี้เป็นการชวนให้คนสี่คน ใช้คนละสองนิ้วยกคนหนึ่งคน (ซึ่งส่วนใหญ่จะตัวใหญ่กว่า) ที่นั่งอยู่บนเก้าอี้ ให้ลอยพ้นขึ้นจากเก้าอี้ราวหนึ่งฟุต หลักสำคัญของกิจกรรมนี้คือ “ถ้าใจเราเชื่อว่าทำได้ เราจะทำได้” จากนั้น ให้ผู้เข้าร่วมช่วยกันสะท้อนว่าได้เรียนรู้อะไร ก็มักได้รับคำตอบเกี่ยวกับเรื่องการร่วมไม้ร่วมมือกัน ความสามัคคี หลายครั้งสิ่งที่สะท้อนออกมา ก็คือคำจำกัดความของคำว่า “ชุมชน” ตามความหมายของนักวิชาการนั่นเอง

อันที่จริงแล้ว สานเสวนาแบบอ่างปลาในตัวเอง ก็เป็นอีกกิจกรรมหนึ่งที่ใช้เรียนรู้เรื่องประชาธิปไตยได้อย่างดี เพราะจะต้องมี “ผู้แทน” จำนวนหนึ่งเข้าไปนั่งตรงกลางของวง เพื่อเป็นตัวแทนปากเสียงและความคิดเห็นที่

หลากหลายของคนทั้งหมด และผู้แทนเหล่านี้มาจากการเลือกของผู้เข้าร่วมทั้งหมดจะต้องตกลงร่วมกัน ไม่ใช่เป็นการเลือก “สรรหา” มาจากกระบวนการ กระบวนการมีหน้าที่เพื่อกำหนดประเภทของผู้แทน เช่น มาจากจังหวัดที่ หลากหลาย มีทั้งผู้หญิงและผู้ชาย มีหลากหลายศาสนา เป็นต้น เมื่อในวงใหญ่ มีการเสนอชื่อคนคนหนึ่งขึ้นมา ก็จะต้องมีขั้นตอนว่า คนอื่นรับรองการเสนอชื่อ คนคนนั้นหรือไม่ และเจ้าตัวยอมรับให้ถูกเสนอชื่อหรือไม่

เมื่อถึงเวลาดำเนินกระบวนการ หรือที่เรียกว่า facilitation สานเสวนา แบบอ่างปลา ก็จะไม่ได้อำนาจให้กระบวนการ (อย่างปารีชาต) เป็นคนนำ แต่จะให้ผู้แทน ในวงตรงกลางเลือกคนคนหนึ่งขึ้นมาทำหน้าที่นี้ โดยเรียกว่า “คุณอำนวย” (มาจาก “อำนวยการ”) และจะเลือกอีกคนหนึ่งขึ้นมาเป็นผู้บันทึกการพูดคุย เรียกว่า “คุณลิขิต” ดังนั้น ขั้นตอนทั้งหมดจึงมาจากผู้เข้าร่วมเป็นผู้ดำเนินการเอง ทั้งหมด และหากเลือก “ผู้แทน” “คุณอำนวย” “คุณลิขิต” ได้คนที่ไม่ เหมาะสมกับบทบาทนั้นๆ ผู้เข้าร่วมก็จะได้เรียนรู้ถึงผลจากการเลือกของตนเอง เช่นกัน เช่น ได้ “คุณอำนวย” ที่พูดมาก ก็กลายเป็นทำให้วงช้าลง แทนที่จะ ได้รับฟังความคิดเห็นที่หลากหลายจากคนวงตรงกลาง กลับกลายเป็นฟัง ความเห็นคนคนเดียวเสียส่วนใหญ่ เป็นต้น ซึ่งก็จะมี การถอดบทเรียนเหล่านี้กัน ในภายหลังว่า ครั้งถัดๆ ไปจะพัฒนาให้กระบวนการพูดคุยมีคุณภาพมากขึ้น ได้อย่างไร

นอกจากนี้ บางครั้งปารีชาตใช้แนวคิดการจัดการความรู้ (Knowledge Management) มาผสมผสานในสานเสวนาของเธอด้วย ดังกรณีหนึ่งที่เธอ ได้รับเชิญจากกลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุขให้จัดสานเสวนา โดยมีโจทย์ว่า ชาวบ้านที่อยู่บริเวณนั้น เป็นโรคคันโดยไม่ทราบสาเหตุ กลุ่มอาสาสมัคร สาธารณสุขเจ้าของงานอยากรู้ว่าสาเหตุคืออะไร และอยากเผยแพร่ความรู้ ด้านสาธารณสุขให้ชาวบ้าน แต่อยากจัดในรูปแบบสานเสวนา ปารีชาตรับไปจัดให้

โดยเธอได้เชิญผู้คนที่อาจมีส่วนเกี่ยวกับในบริเวณนั้นจากหลากหลายภาคส่วนมา ทั้งที่เป็นนักสิ่งแวดล้อม เจ้าของโรงงาน ชาวบ้าน ปราชญ์ และพระ โดยไปจัดที่โรงเรียน

ถึงกิจกรรมสุดท้ายอันเป็นกิจกรรมหัวใจของงานที่จะใช้ในการตอบโจทย์ คือ การสานเสวนาแบบอ่างปลา กิจกรรมก็ได้ข้อสรุปว่า สาเหตุที่ชาวบ้านคันนั้น เป็นเพราะลงไปอาบน้ำในบ่อน้ำ ซึ่งมีน้ำทิ้งจากโรงเลี้ยงหมู ทำให้สัมผัสกับฉี่หมู จึงเกิดอาการคัน จึงนำไปสู่ข้อสรุปว่าจะต้องปรับเปลี่ยนโรงงานเลี้ยงหมูให้เป็นแบบแก๊ส ขณะนั้นมีปราชญ์ชาวบ้าน ซึ่งเป็นชาวบ้านธรรมดา แต่ชาวบ้านนับถือ พุดขึ้นมาว่า “โรงเลี้ยงหมูแบบแก๊สไม่จำเป็น แคไปหาสมุนไพรชนิดหนึ่งมา เอามาสับๆ แล้วให้หมูกิน หมูจะไม่เหม็น” ปารีชาดก็ชี้ให้เขาฟังว่าคุณลุงปราชญ์ชาวบ้านคนนี้มีความรู้แบบนี้ ถ้าเราไม่จดเอาไว้ เวลาเราประชุมกันอีกที ความรู้ก็จะหายไปทั้งหมด เวลาคุณลุงตายไป ความรู้ก็จะตายตามไปด้วย นี่เป็นตัวอย่างหนึ่งของกระบวนการที่ปารีชาดพยายามสื่อให้ชาวบ้านเรียนรู้ว่าทุกคนสำคัญ พุดอะไรออกมาแล้วมีการจดบันทึก

กระนั้นก็ตาม ปารีชาดไม่ได้สุดโต่งไปที่การไม่ “ให้อะไร” เลยกับผู้เข้าร่วม กระบวนการสานเสวนาไม่ได้เป็นการให้ผู้เข้าร่วมมาคุยๆ กันอย่างเดียว เพราะเธอมักจะรู้สึกที่ไม่อยากให้ผู้เข้าร่วมเสียเวลา แสดงความรู้สึกนึกคิด และกลายเป็นว่าผู้จัดได้สมหวังดังวัตถุประสงค์ของงานเพียงฝ่ายเดียว เธอจึงอยากแบ่งปันบางสิ่งที่มีให้ผู้เข้าร่วมบ้างเช่นกัน ตัวอย่างเช่น ที่เธอมักทำเป็นประจำคือ การเปิดวิดีโอคลิปให้กำลังใจ เขาดูแล้วรู้สึกมีกำลังใจ ได้เห็นชีวิตและการทำงานของคนกลุ่มต่างๆ ทั้งในไทยและต่างประเทศ ที่ทำงานคล้ายๆ กับที่ผู้เข้าร่วมทำงานอยู่ ไม่ว่าจะเป็นการทำงานเป็นชุมชนหรือเรื่องแก้ปัญหาเรื่องยาเสพติด เพื่อให้เห็นว่าเขาไม่ได้ทำงานอยู่คนเดียวหรือบางครั้งเธอก็จะมี “เครื่องมือ” (toolkit) บางอย่างที่เป็นประโยชน์ต่อเขา

ด้วย เพื่อเขาจะสามารถนำไปใช้ได้ในชีวิตจริงเมื่อกลับเข้าสู่พื้นที่ที่เต็มไปด้วยความขัดแย้งและความรุนแรงหลังการร่วมงาน 3 - 4 วันกับเธอ

5. บททดสอบในงานชายแดนใต้

อันที่จริง ก่อนหน้านั้นดูเหมือนว่าหลายคนจะไม่ได้ศรัทธา dialogue อะไรมากนัก ด้วยเหตุผลคล้ายๆ กันว่า ดูเหมือน dialogue จะไม่ได้ทำอะไรมากไปกว่า “พูดๆ ไปเรื่อยๆ ไม่มีข้อสรุปอะไร” เมื่อแรกปารีชาตจัดสานเสวนาในภาคเช้า เธอจะพูดถึงทฤษฎี ส่วนภาคบ่ายก็จะพูดถึงกรณีศึกษา ผลการจัดสานเสวนาออกมาก็ได้ข้อสรุปเพียงเล็กน้อยว่า ผู้เข้าร่วมได้เรียนรู้อะไรหรือมีข้อสรุปอะไรร่วมกันบ้าง อาจารย์รุ่นเก๋ารุ่นใหม่หลายคน รวมทั้งคนที่ทำงานในจังหวัดชายแดนภาคใต้ก็ไม่ค่อยเชื่อถือ dialogue ว่าจะใช้ได้จริง แต่ปารีชาตก็ทำงานของเธอไปเรื่อยๆ มีครั้งหนึ่งที่อาจารย์บางคนได้มาร่วมกิจกรรมที่ปารีชาตจัดกระบวนการให้กับเด็กๆ ในสถานพินิจเป็นเวลา 3 - 4 วัน ซึ่งผลลัพธ์ออกมาค่อนข้างดีมาก เด็กๆ ที่นั่นขาดความรัก ขาดการสนับสนุน ไม่มีใครสนใจกับปัญหาของพวกเขามากนัก เมื่อผ่านกระบวนการที่ปารีชาตจัดขึ้นทำให้อาจารย์ที่เข้าร่วมได้เห็นการเปลี่ยนแปลงของเด็กๆ เกิดขึ้นชัดเจน และเริ่มบอกเล่าต่อๆ กันไป

สำหรับการทำงานในพื้นที่ความขัดแย้งที่รุนแรงอย่างในจังหวัดชายแดนภาคใต้ของไทยนั้น ปารีชาตได้รับโอกาสให้ทดลองนำเครื่องมือสานเสวนาไปใช้ครั้งแรกๆ จากการสนับสนุนอย่างสืบเนื่องของโคทม อารียา และนักสันติวิธีอาวุโสอีกคนหนึ่งของไทย ซึ่งได้มีโอกาสเข้าร่วมกระบวนการสานเสวนาที่ปารีชาตจัดขึ้นในช่วงแรกๆ และเห็นว่ามิประโยชน์โดยเฉพาะกับงานในจังหวัดชายแดนภาคใต้ จึงได้บอกเล่าและสนับสนุนสานเสวนาทุกครั้งที่จะเจอผู้คนที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งได้บอกเล่าให้บางส่วนของคณะกรรมการอิสระเพื่อความ

สมาพันธ์แห่งชาติ (กอส.) ที่ทักษิณ ชินวัตร (นายกรัฐมนตรีในขณะนั้น) ได้แต่งตั้งขึ้นมาหลังเหตุการณ์ตากใบ เมื่อปลายเดือนตุลาคม 2547 จนเป็นที่มาที่सानเสวนาได้เข้าไปสู่แวดวงการทำงานด้านความขัดแย้งและความรุนแรงในจังหวัดชายแดนภาคใต้

แม้ปารีชาตจะใช้อัตลักษณ์ของเธอในฐานะเป็นผู้หญิง ซึ่งเป็นคุณลักษณะของความไม่แข็งกร้าว ทำให้คนรู้สึกเชื่อถือและเกรงใจ และก่อให้เกิดประโยชน์ในการทำงานได้อย่างดี แต่ในทางกลับกัน ปารีชาตเผชิญกับการทำทนายและคำสบประมาทหลายอย่าง และเธอก็เคยต้องพบกับความท้าทายในส่วนเรื่องความเป็นหญิงชายนี้เช่นเดียวกัน

ตั้งแต่ครั้งที่เธอเริ่มเข้าพื้นที่ทำงานใหม่ๆ หลังจากเธอจัดงานसानเสวนาพุทธกับมุสลิมผ่านไปสองวันและมาถึงช่วงสุดท้าย เธอก็ได้รับคำวิจารณ์จากนักพัฒนาเอกชนมุสลิมคนหนึ่งที่อยู่จักเธอ แต่เธอไม่รู้จักเขา ว่า “มีผลงานวิชาการ กระบวนการก็ดี แต่ไม่มีประโยชน์อะไรหรอก เขาก็พูดๆๆ เสร็จแล้วก็จบแบบที่เราทำมาตลอดทั้งวันนี้” ซึ่งก็ทำให้เธอเสียใจไปพักหนึ่ง แต่เธอก็รู้สึกได้ว่า คำวิจารณ์ครั้งนั้น มีมิติเรื่องเพศสภาพ (gender) เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เพราะผู้เข้าร่วมทั้งหมดเป็นผู้ชายล้วนๆ มีเธอเป็นผู้หญิงเพียงคนเดียวและเป็นคนนำวงคุยของผู้ชายทั้งหมดถึงสองวันอีกด้วย แต่ครั้งแรกนี้ยังไม่แรงเท่าครั้งที่สอง

ในครั้งที่สอง ทาง กอส. จะจัดसानเสวนาระหว่างพุทธกับมุสลิม ปารีชาตถูกเสนอชื่อให้มาเป็นผู้จัดกระบวนการให้ แต่ก็มีบางส่วนเห็นว่าคนมุสลิมบางส่วนในจังหวัดชายแดนภาคใต้อาจไม่สะดวกใจนักที่จะมีผู้หญิงชาวพุทธมานั่งหัวโต๊ะ และคอยเป็นคนเชิญคนโน้นพูด หรือตัดบทคนนี้ให้หยุดในที่สุด จึงได้ข้อสรุปว่า เรื่องนี้เป็นเรื่องอ่อนไหวในด้านวัฒนธรรม ดังนั้นครั้งแรกนี้ จึงน่าจะให้ผู้ชายเป็นคนนำก่อน และเพื่อเป็นการสมดุลงเชิงศาสนา

จึงควรให้มีผู้ชายสองคน เป็นคนพุทธหนึ่งคน เป็นคนมุสลิมหนึ่งคน ส่วนปารีชาตนั้น ให้ช่วยพูดแนะนำว่าสานเสวนาคืออะไร

ในวันจริง หลังปารีชาตกล่าวแนะนำสานเสวนา บนเวทีก็เริ่มการ “สานเสวนา” โดยให้พระสงฆ์ เจ้าคณะจังหวัดนั่งเรียงกันฝั่งหนึ่ง และมีโต๊ะอิหม่ามและผู้นำมุสลิมอื่นๆ นั่งเรียงประจันหน้ากันอยู่อีกฝั่งหนึ่งของเวทีที่จัดเป็นรูปตัววี สำหรับปารีชาตแล้ว บรรยากาศเช่นนี้ไม่ใช่การสานเสวนา แต่เนื่องจากตอนนั้นเธอเพิ่งเริ่มทำงานในจังหวัดชายแดนภาคใต้ใหม่ๆ เธอจึงไม่กล้าพูดอะไรมาก เธอไม่กล้าแม้กระทั่งแสดงความคิดเห็น จึงไม่จำเป็นต้องคิดถึงว่าจะกล้าเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการจัดโต๊ะเก้าอี้ แม้ว่ากระบวนการทุกคน รวมทั้งตัวเธอเองจะรู้ว่า setting หรือการจัดวางสถานที่ โต๊ะ เก้าอี้ ที่นั่ง และบรรยากาศการพูดคุยนั้น มีความสำคัญมากต่อผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น

หลังเสร็จงาน กรรมการอาวุโสคนหนึ่งซึ่งรู้จักเธอดีในความสามารถเรื่องสานเสวนา มาถามเธอในภายหลังว่า “ทำไมวันนี้ไม่พูดอะไรเลย” เมื่อเธออธิบายก็ได้รับคำตอบว่า “เราวางบทบาทอย่างนี้แหละดีแล้ว” ส่วนกรรมการอีกคนหนึ่งที่ได้พูดคุยกับปารีชาตก็บอกว่า “ดีแล้วแหละ เราทำตามหน้าที่แล้วกันไว้ก่อนดีกว่า”

ประสบการณ์ครั้งนี้ทำให้เธอรู้สึกขุ่นๆ อยู่ในใจเช่นกันว่า “ทำไมนะเราทำกระบวนการนี้มา เราคิดว่าใช้ได้ แล้วผู้คนที่รู้สึกโอเค แต่ทำไมต้องกีดกันว่า เราเป็นพุทธ เราเป็นผู้หญิง เราไปนั่งหัวโต๊ะไม่ได้” แม้เธอจะรู้สึกเสียตายน้อย เพราะจากการนั่งเงียบๆ อยู่ในงานครั้งนั้นจนจบ เธอเองก็รู้ว่า “ถ้าฉันได้พูด ฉันจะเสริมคำนี้เข้าไป ถ้าได้พูด ฉันจะบอกว่า ไม่ใช่ไรหรอกคิดต่างกันได้” กระนั้นเธอก็ยังมีพื้นที่ว่างภายในเพียงพอที่จะเข้าใจอยู่ว่าเธอเพียงจะ “มาใหม่ๆ คนก็ไม่รับ เพราะว่าเราเป็นผู้หญิง จะไปนั่งหัวโต๊ะ

แล้วเราจะไปตัดบทผู้ชาย” คงเป็นเรื่องที่รับได้ยากสำหรับวัฒนธรรมที่ให้ ความสำคัญกับบทบาทของผู้ชายในพื้นที่สาธารณะมากกว่าผู้หญิง

และแม้ว่าวันนั้นจะไม่ใช่सानเสวนาในแบบที่ปารีชาตอยากให้เป็น แต่เธอก็เห็นว่า ยังพอมีผลดี ในแง่ที่ไม่เคยมีการจัดเวทีหรือพื้นที่เช่นนี้ ที่เชิญ คนพุทธกับมุสลิมมาพบกันเลย ช่วงนั้นมีแค่ต่างฝ่ายต่างไปเยี่ยมเยียนคน ในศาสนาตนเมื่อมีเหตุการณ์ความรุนแรงเกิดขึ้น แต่ไม่เคยมาพบปะกัน ข้ามศาสนาแบบครั้งนั้นเลย

ประสบการณ์แบบนี้เป็นประสบการณ์สำคัญสำหรับกระบวนการทุกคน ที่มักจะต้องพบเจอไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง ดังที่ Arnold Mindell เห็นว่า กระบวนการจะต้องตั้งสติและทำงานภายในกับตนเองพอสมควร (2002, pp.80 - 84) มิฉะนั้นในขณะที่ตั้งใจจะไปทำงานแก้ไขความขัดแย้ง ตัวกระบวนการเอง จะกลายเป็นส่วนหนึ่งของความขัดแย้งและเพิ่มประเด็นความขัดแย้งขึ้นอีก ด้วยซ้ำ การถูกตั้งคำถาม ถูกปฏิเสธ หรือถูกโจมตี (Mindell ใช้คำว่า “attack” เลยทีเดียว) เป็นไปได้ตลอดเวลาสำหรับกระบวนการ ไม่ว่าจะเป็นก่อนการ จัดงาน ในระหว่างการจัดงาน หรือหลังจัดงานแล้วก็ตามที โดยเฉพาะเมื่อ ทำกระบวนการความขัดแย้งที่อัตลักษณ์ของผู้เข้าร่วมข้องเกี่ยวกับอัตลักษณ์ ของกระบวนการ ดังในกรณีของปารีชาต ซึ่งถูกปฏิเสธถึง 2 ชั้นด้วยเรื่องศาสนา และเพศสภาพ ดังนั้น จึงเป็นสิ่งที่กระบวนการทุกคนโดยเฉพาะกระบวนการ ที่ทำงานด้านความขัดแย้ง จะต้องเตรียมตัวรับมืออย่างดี โดยเฉพาะการเตรียม ความพร้อมเกี่ยวกับจิตใจและภาวะด้านในของตนเอง

6. งานเยียวยาและให้กำลังใจ

นอกจากการสานเสวนาระหว่างความขัดแย้งดังที่จะกล่าวถึงข้างหน้า แล้ว ปารีชาตยังทำงานด้านการเยียวยาด้วย แต่เธอไม่ได้ทำงานเยียวยาใน

เชิงวัตถุ งานที่เธอทำเป็นเรื่องการเยียวยาทางจิตใจ เช่น การจัดให้ผู้ที่มีความทุกข์จากความรุนแรงได้มีพื้นที่ระบายออกและพูดคุยกัน เป็นต้น ครั้งหนึ่งเธอทำสานเสวนาในเรือนจำที่สงขลา และได้พบกับชายคนหนึ่งที่น่าจะเป็นคนมีศีลธรรมดีและพูดถึงความไม่สบายใจและกังวลใจห่วงภรรยาที่อยู่ที่บ้าน เพราะถูกชาวบ้านเรียกว่าเป็น “เมียโจร” ต่อมา ปารีชาตได้มีโอกาสจัดงานในจังหวัดชายแดนภาคใต้ที่โรงแรมริมน้ำแห่งหนึ่งที่เกาะยอ จังหวัดสงขลา โดยเชิญเหยื่อความรุนแรง ญาติผู้สูญเสีย และญาติฝ่ายทหาร ตำรวจ และเจ้าหน้าที่รัฐอื่นๆ มาพบกัน และเธอก็ได้เชิญภรรยาของชายผู้นี้มาร่วมด้วย

นับตั้งแต่ตอนเริ่มแรกที่ได้นั่งพูดคุยกัน ผู้เข้าร่วมแบ่งปกันเป็นฝ่าย เป็นฝ่าย และเริ่มต้นโดยกล่าวคุตันถึงขั้นที่ว่า “อยากรู้ว่าคนไหนฆ่าพ่อกู” กระนั้น เธอก็ใช้ทักษะในการควบคุมอารมณ์ของวงและให้ภาพรวมกิจกรรมที่จะเกิดขึ้น พร้อมกับทำกระบวนการให้ผู้เข้าร่วมคุ้นเคยกันพอสมควร หลังจากนั้น ปารีชาตและกระบวนการร่วม คือ อธิษฐานัน คงทรัพย์ ก็เริ่มนำกระบวนการ โดยชวนผู้เข้าร่วมให้แบ่งกลุ่มทำงานร่วมกันและตกลงกันว่า จะบอกเล่าให้คนในวงฟังว่า “ฉันเป็นอะไรในชุมชนหมู่บ้านของฉัน” โดยมีกระดาษฟลิปชาร์ตและสี่เครยอนให้วาดภาพที่ตกลงร่วมกัน

ครั้งมีการนำเสนอวงใหญ่ มีกลุ่มหนึ่งเล่าถึง “ชีวิตของฉันหลังจากสามปี อยู่ในคุก” โดยนำแก้วน้ำมาวางบนมุมหนึ่งของกระดาษฟลิปชาร์ตที่วางอยู่บนพื้น แล้วเอามูลวัวใส่กล่องพลาสติก ตั้งไว้ แล้วก็ลงมือวาดภาพต้นไม้ จากนั้น ทั้งกลุ่มผลัดกันเล่า โดยไม่แบ่งบทบาทหญิงชายว่า “ชีวิตฉันสูญเสียคนที่รักไป และเหี่ยวเฉาเหมือนดอกเฟื่องฟ้า ขณะเดียวกันชื่อเสียงฉันก็เหม็นเหมือนขี้วัว ฉันถูกพูดว่าเป็นเมียโจรตลอดเวลา” หลังจากหยุดไปครู่หนึ่ง กลุ่มนี้กล่าวต่อว่า “ถ้าฉันเอาน้ำเทลงไปในขี้วัว สักวันหนึ่งมันจะช่วยให้ต้นไม้เป็นสีเขียวได้”

ด้วยวิธีทำนองนี้ ปารีชาตช่วยให้ผู้ที่ได้รับความทุกข์จากความรุนแรงในจังหวัดชายแดนภาคใต้ ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายใดๆ ได้ระบายความในใจของเขาออกมาให้กันและกันฟัง ได้รู้สึกถึงศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของตนเอง เมื่อเขารู้ว่าชีวิตมีค่า เขาก็พูดถึงอีกฝ่ายหนึ่งที่ประสบชะตากรรมเดียวกันคือ สูญเสียคนที่รักได้ และทำให้ทั้งสองฝ่ายสามารถรู้สึกถึงความเชื่อมโยงและมีความเห็นอกเห็นใจกันมากขึ้นได้ แทนที่จะเป็นการโกรธแค้นเกลียดชังกันและกัน

หลังจากนั้น ในช่วงสุดท้าย ญาติของผู้สูญเสียได้ร่วมทำसानเสวนาแบบอ่างปลา มีคนยกโจทย์ขึ้นมาว่า “ที่เราคุยๆ กันนี้ จะทำอย่างไรเราถึงจะสร้างสันติสุขให้ภาคใต้ได้” จากนั้นก็มีคนยกตัวอย่างขึ้นมาว่า “ถ้ามีคนคนหนึ่งใส่เสื้อสีแดงเตะบอลอยู่ที่โรงเรียนปอเนาะ แล้วทุกคนก็เห็นว่าเด็กคนนี้เล่นบอลอยู่ แล้วมีระเบิดที่ยะลา แล้วไม่นานมีฝ่ายความมั่นคงมาจับเด็กคนนี้ไป พวกเราคิดว่าจะทำยังไงกันดี” โจทย์นี้ทำให้เกิดการก้าวข้ามฝักฝ่ายทันที คนที่ตอบคำถามนี้เป็นญาติฝ่ายทหารบอกว่า “อย่างนี้มันไม่ยุติธรรมสิ เดี่ยวต้องไปแจ้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน” ทุกคนต่างพยายามช่วยเหลือที่ถูกสมมติขึ้นมาเป็นแพะ

หลังงานसानเสวนาครั้งนี้ ปารีชาตได้มีโอกาสดลับไปจัดसानเสวนาในเรือนจำอีกครั้ง และได้พบชายคนเดิม เขาเล่าว่า “เขาได้รับรู้ถึงกิจกรรมที่ปารีชาตจัดให้ญาติของผู้สูญเสียฝ่ายต่างๆ มาพบกันจากภรรยาของเขาแล้ว” และเขาดีใจที่ปารีชาตเห็นความสำคัญของเรื่องนี้ จนจัดกิจกรรมทำนองนี้ขึ้น และเชิญภรรยาของเขาเข้าร่วมด้วย

มีอยู่อีกครั้งหนึ่งที่ปารีชาตจัดงานในเรือนจำ แล้วได้พบกับผู้ต้องขังคนหนึ่ง ซึ่งเป็นนักศึกษาปริญญาโทของมหาวิทยาลัยมหิดล นักศึกษาคนนี้ถูกจำคุกด้วยข้อหาเกี่ยวกับเรื่องความมั่นคง โดยถูกกล่าวหาว่ามีส่วนในการวางระเบิด หลังจากได้พบกันและได้ฟังเรื่องของเขาอย่างหดหู่ นักศึกษาคนนี้ชูปวมมาก ตัดผมเกรียน ปารีชาตถามเขาว่าจะให้ช่วยอย่างไร หลังจากนั้น

เธอก็ช่วยกระจายข่าวให้นักศึกษาคนอื่น ๆ ได้รับรู้ เธอคิดว่านักศึกษาคนอื่น ๆ ไม่ได้ทำผิด และเธอพยายามไปพูดกับผู้บังคับการเรือนจำ ซึ่งก็ไม่เชื่อปารีชาต อยู่ดี เพราะเชื่อหลักฐานมากกว่า แต่เธอทำได้เพียงแค่นั้น

กระนั้น การพูดคุยทำนองนี้ก็ทำให้ปารีชาตสนิทและได้รับความไว้วางใจจากเจ้าหน้าที่เรือนจำ หลายครั้งเจ้าหน้าที่เล่าความคิดเห็นส่วนตัวให้ฟังบ้าง เช่นว่า “อาจารย์ไม่รู้เรื่องหรือกว่าพวกนี้ร่อยเล่เมกเวียนขนาดไหน” ครั้งหนึ่ง เธอจำไม่ได้ว่าผู้ต้องขังกำลังจะไปโรงพยาบาลหรือขึ้นศาล แล้วเธอ “ไปแอบดู” ภาพที่เห็นคือผู้ต้องขังใส่โซ่ตรวนที่เท้า เดินเข้าแถวกัน หน้าตา เศร้าสร้อย เธอก็พูดให้กำลังใจผู้ต้องขังไป และถามว่าญาติมาเยี่ยมไหม เจ้าหน้าที่เรือนจำก็กล่าวแก่เธอว่า “อาจารย์รู้ไหม ถ้าอาจารย์จะหาหน้าแบบนี้ อาจารย์หาได้เยอะมากเลยที่นี่ หน้าแบบนี้ทั้งนั้น ทำหน้าน่าสงสาร” แม้จะได้รับการบอกเล่าเช่นนี้ แต่ปารีชาตก็เลือกที่จะเชื่อสายตาตัวเองมากกว่า และกรณีทำนองนี้ ปารีชาตบอกว่าเธอเยียวยาได้เพียงเท่านี้ แต่ก็ตั้งใจที่ได้ส่งกำลังใจให้พวกเขาบ้าง การให้กำลังใจกันและกันกับคนที่อยู่ในสภาพความทุกข์เข็ญ เช่นนั้นเป็นเรื่องที่สำคัญมากในความเห็นของเธอ

การทำงานในพื้นที่ความขัดแย้งรุนแรงด้วยแนวทาง conflict facilitation แบบที่ทำงานกับอวัจนภาษาดังที่ปารีชาตทำนั้น ภาวะภายในท่าที น้ำเสียง ภาษากาย (body language) และสิ่งต่างๆ ล้วนมีความสำคัญทั้งสิ้น ปารีชาตทำงานโดยการเชื่อมโยงระหว่างภาวะภายในของตนเองกับภาวะภายในของคนในพื้นที่ ซึ่งบางครั้งก็สามารถเชื่อมโยงได้ บางครั้งก็ไม่ได้ ส่วนใหญ่ที่เชื่อมโยงได้มักจะเป็นผู้หญิง โดยเฉพาะเมื่อปารีชาตพบกับชาวบ้านธรรมดาๆ ที่ไม่ใช่ผู้นำหรือร่วมเวทีต่างๆ จนมีความสามารถมากมาย เธอจะนั่งฟังเขาพูด เมื่อเขามองหน้าเธอ เธอให้กำลังใจเขา เมื่อเขารู้สึกมั่นใจ กล้าพูด กล้าเล่า เขาก็จะพูด แม้จะพูดซ้ำ แต่ปารีชาตกล่าวว่า “เขาจะรู้สึกดีขึ้น

เราเชื่อมโยงกับเขาได้” สำหรับปารีชาตแล้ว การทำงานภายในหรือการทำงานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องจิตใจนั้น ต้องอาศัยความอดทนสูง ให้อีกฝ่ายเขาได้พูดทีละคำ ให้ความสำคัญกับเขา กระนั้น เธอเห็นว่าแม้การทำงานดังกล่าวจะต้องใช้ความอดทนมาก แต่ในขณะเดียวกัน ก็ได้ผลคุ้มค่า เพราะ “เขาไว้ใจเรา อยากพูด อยากเล่าสิ่งต่างๆ ให้เราฟัง”

กระนั้นก็ตาม วิธีการทำงานแบบของเธอที่ใช้วิธีเชื่อมโยงหัวใจกับคนที่เข้าร่วมกิจกรรมของเธอหลายๆ คน ก็ถูกตั้งคำถามเช่นกันว่า “มาแบบนี้กลับไปก็จบ!” ซึ่งบางครั้งก็ทำให้เธอรู้สึกห่อเหี่ยวลงไปบ้าง แต่เธอก็ตอบไปว่า “จริงอยู่ เราไม่อยู่ในพื้นที่ เราสูญเสียน้อยกว่า แต่เราก็พยายามช่วยเหลือเท่าที่เราทำได้ อย่าเพิ่งตัดสินดีกว่า ลองเข้าร่วมการสานเสวนาและอยู่ร่วมจนจบโดยไม่ไช่เข้าๆ ออกๆ แล้วค่อยประเมินกันอีกทีว่า ‘พูดๆ แล้วก็จบ’ จริงไหม” และส่วนใหญ่ วันสุดท้าย กิจกรรมมักจะจบด้วยคำถามทำนองที่ว่า “จะทำอย่างไรให้แก้ปัญหาคความขัดแย้งภาคใต้ได้ ผู้คนที่นี่จะรวมตัวอย่างไร ต้องการความช่วยเหลือและสนับสนุนจากคนที่ไม่ได้อยู่ในพื้นที่อย่างไรบ้าง” เพื่อไม่ให้เป็นเพียงการพูดๆ แล้วก็จบ แต่มีกิจกรรมหรืองานที่สืบเนื่องต่อไป

7. รับมือความขัดแย้งทางศาสนาและประวัติศาสตร์

เนื่องจากปารีชาตทำงานเชื่อมโยงความต่างทางศาสนาและความเชื่อที่ฝังรากลึก ดังนั้น เธอจึงต้องเผชิญกับสถานการณ์หลายอย่างที่สุ่มเสี่ยงต่อปฏิภิกิริยาตึงเครียด บรรยากาศอึมครึม การทะเลาะเบาะแว้งหรือความเกรี้ยวกราดระหว่างผู้เข้าร่วมด้วยกันเองที่อาจเกิดขึ้นได้เสมอ และเธอก็เตรียมตัวสำหรับเหตุการณ์ทำนองนี้อยู่เสมอ เหตุการณ์ที่สำคัญๆ สำหรับเธอ มีอย่างน้อย 2 เหตุการณ์

เหตุการณ์แรก ได้แก่ ครั้งหนึ่ง ปารีชาตจัดงานสานเสวนาภายในมุสลิมด้วยกันเอง (Intra-Muslim Dialogue) ในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ เธอเชิญมุสลิมนิกายชีอะห์ (Shia) มาร่วมงานด้วยหลายคน ทั้งที่เป็นคนกรุงเทพฯ และคนในจังหวัดชายแดนภาคใต้ด้วย โดยที่เธอตระหนักดีว่ามุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ส่วนใหญ่เป็นนิกายซุนหนี่ (Sunni) และไม่ค่อยมีกิจกรรมร่วมกันกับนิกายชีอะห์นัก เมื่อปารีชาตจัดงานขึ้น พวกเขาจึงต่างรู้สึกดีใจเหมือนได้มาพบเจอญาติพี่น้อง

ต่อมามีการจัดกิจกรรมสืบเนื่อง เป็นการสานเสวนาพุทธมุสลิม และมีคนพุทธอยากรู้เรื่องเกี่ยวกับมุสลิม จึงถามคำถามออกไป ในครั้งนั้นมีชีอะห์คนหนึ่งลุกขึ้นให้คำตอบ ซึ่งแน่นอนว่าย่อมเป็นคำอธิบายเกี่ยวกับมุสลิมตามแนวชีอะห์ และมีความแตกต่างในการตีความบางส่วนกับซุนหนี่ ผู้เข้าร่วมที่เป็นมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ก็มีปฏิกิริยาทันที โดยเฉพาะอิหม่ามคนหนึ่งซึ่งเป็นคนจริงจังและกล้าพูด แต่เนื่องจากปารีชาตได้จัดการสานเสวนาภายในมุสลิมมาครั้งหนึ่งแล้ว และซุนหนี่กับชีอะห์ก็ได้เคยพบปะรู้จักกัน และสนิทสนมรักใคร่ชอบพอกันมาแล้ว (โดยที่ไม่รู้ว่ามีส่วนเป็นชีอะห์) ทำให้สายสัมพันธ์ระหว่างผู้เข้าร่วมที่เป็นมุสลิมทั้งสองนิกายค่อนข้างแข็งแกร่งเพียงพอที่จะทำให้ไม่เกิดการทะเลาะเบาะแว้งกัน มีเพียงการพูดอย่างสุภาพว่า “มุสลิมภาคใต้ไม่เข้าใจแบบนี้ เราคนเปลี่ยนแปลง สอนอะไรไม่ได้” จากนั้นมุสลิมสองคนจากสองนิกายก็จับมือกัน และฝ่ายชีอะห์กล่าวขอโทษและว่า “คำตอบอันนี้เป็นแบบของผม ก็มาจากความเข้าใจของนิกายผม” ชีอะห์คนที่ตอบก็เป็นคนพูดเก่ง มีมุทลคมมาก และมีความรู้เรื่องพระคัมภีร์อัลกุรอาน ซึ่งบางส่วนก็อธิบายเหมือนกันกับซุนหนี่ และบางส่วนไม่เหมือนกันสำหรับมุสลิมแล้ว ความเห็นที่แตกต่างกันในเรื่องคัมภีร์ถือเป็นเรื่องใหญ่มากทีเดียว แต่เมื่อต่างฝ่ายต่างให้ความเคารพกัน มีความรู้สึกที่ดีๆ ต่อกัน สถานการณ์จึงยังคงดำเนินไปได้อย่างราบรื่น มิฉะนั้นคงจะ “วุ่นแตก!”

กระนั้นปารีชาตก็เห็นว่าเธอยังทำงานไม่ประสบความสำเร็จเท่าใดนัก เพราะในกลุ่มสนทนาออนไลน์กลุ่มหนึ่งที่คนมุสลิมสนทนาไต่ถามความเห็น เรื่องต่างๆ กันไปมา แล้วสมาชิกกลุ่มสนทนาคนหนึ่งที่เป็นชีอะห์ก็อธิบายตาม ความของชีอะห์ลงไปในกลุ่มสนทนานั้น ทำให้มีมุสลิมคนหนึ่งไม่พอใจ จึงออก (leave) จากกลุ่มไป และไปเขียนข้อความถึงปารีชาตเป็นการส่วนตัวว่าเขา “ทนไม่ได้ที่มีการอธิบายแบบชีอะห์ในที่สาธารณะแบบนี้”

เหตุการณ์ที่สอง ปารีชาตเผชิญกับสถานการณ์ที่ผู้เข้าร่วมมีอารมณ์ รุนแรงใส่กันและกัน โดยเฉพาะในประเด็นที่อ่อนไหวและเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ของศาสนาหรือความเชื่อ อย่างกรณีประวัติศาสตร์ว่าด้วยการสร้างมัสยิดกรือเซะ และศาลเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว ซึ่งคนพุทธกับคนมุสลิมเข้าใจเรื่องการสร้าง มัสยิดและหลุมฝังศพของเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวต่างกันตลอดมา แต่ฝ่ายต่างก็มี นักประวัติศาสตร์มาสนับสนุนฝ่ายตนเอง ในงานสานเสวนาครั้งนี้ เมื่อดำเนินไป ถึงจุดหนึ่งที่เป็นประเด็นอ่อนไหว แต่ฝ่ายเริ่มลุกขึ้นยืนและส่งเสียงดังใส่ อีกฝ่าย ต่างฝ่ายต่างมีผู้สนับสนุนที่มีอิทธิพลด้วยกันทั้งคู่ สถานการณ์เริ่มดูจะ หนักหน่วงมากขึ้นเรื่อยๆ หากไม่มีใครทำอะไรสักอย่าง ปารีชาตในฐานะ กระบวนกรผู้นำวงสานเสวนาจึงเริ่มตีระฆังเสียงดัง และค่อยๆ ตีดังถี่มากขึ้นเรื่อยๆ เนื่องจากปารีชาตเคยบอกวงสานเสวนาไว้ก่อนหน้านี้แล้วว่า ถ้าได้ยิน เสียงระฆัง ขอให้ทุกคนหยุดพูด ในวันนั้น เมื่อทุกคนหยุดส่งเสียงดังและ นั่งลงแล้ว ปารีชาตก็ค่อยๆ ผ่อนเสียงระฆังให้เบา แล้วเงียบเสียงลง การตีระฆัง ของเธอได้ผล เพราะเมื่อผู้เข้าร่วมหยุดความพลุ่งพล่านทางอารมณ์ เขาก็ สงบลง กลับคืนสู่สติที่มากเพียงพอจะสนทนาและรับฟังกันได้ต่อไป

8. เพลิดเพลินคำถามเรื่องความปลอดภัย

เมื่อครั้งที่ทางศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี (เดิม) มหาวิทยาลัยมหิดล จัดกิจกรรม “เดินจากศาลายา สู่ปัตตานี” เป็นเวลา 53 วัน ระหว่าง 11 กรกฎาคม ถึง 1 กันยายน 2553 นั้น บทบาทหนึ่งที่ปาริชาดรับคือ การช่วยประสาน พระสงฆ์ในศาสนาพุทธมาที่มัสยิดกลางปัตตานี เพื่อร่วมต้อนรับคณะเดินเท้า จากศาลายา เธอได้รับการตั้งคำถามสวนกลับมา และมีการสนทนากันไป พักหนึ่งทีเดียว

พระ : ทำไมอาจารย์ไม่จัดที่สนามกีฬาปัตตานี ทำไมต้องจัด มัสยิดกลาง

ปาริชาด : (อิงไปพักหนึ่ง...รวบรวมสติ) ท่านคะ ตอนที่เรา จัดนะ เราออกเดินทางจากพุทธมณฑล ศาลายา ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของ พุทธศาสนา แล้วคณะเดินเท้าของเราเป็นตัวเชื่อมระหว่างพุทธกับ อิสลาม เราจึงมาจบการเดินเท้าที่มัสยิดกลางปัตตานี มันมีความหมาย ของการจัด และเรา (คณะเดินเท้าและฝ่ายต่างๆ ที่มาต้อนรับ - ผู้เขียน) ก็ไม่เข้าไปในพื้นที่ที่ทางมัสยิดไม่ให้เข้า เราเข้าไปในพื้นที่สาธารณะ ตรงสระน้ำ”

พระ : อาจารย์รู้ไหม เวลาคนพุทธไป เขาก็ไม่ให้เข้า

ปาริชาด : ท่านก็อย่ามองว่าเป็นการกีดกัน เขาก็มีกฎของเขา

พระ : อาตมาและพระนิติตคงไปร่วมงานไม่ได้ อาจารย์ไม่ได้ อยู่ที่นี่ ไม่ทราบบริบทและสถานการณ์ของที่นี่

ประโยคสุดท้ายที่ปาริชาติได้รับฟังนั้น ทำให้เธอ “หน้าเสียว” เพราะเธอรับรู้ค่านับอยู่เต็มอก ว่านั่นเป็นความจริง คณะของเธอมาจากนอกพื้นที่ อยู่ในพื้นที่ที่ค่อนข้างปลอดภัย และมาขอความร่วมมือจากคนในพื้นที่ซึ่งมีความกังวลใจเรื่องความปลอดภัยของชีวิตสูงมาก โดยเฉพาะในเรื่องการที่คนในสัญลักษณ์ทางศาสนาหนึ่งจะไปเยือนสถานที่ของอีกศาสนาหนึ่งด้วย ยิ่งมีความกังวลใจสูงขึ้นไปอีก

หลังจากตั้งสติและทำงานภายในกับตัวเองเล็กน้อย ในที่สุด ปาริชาติก็กล่าวตอบไปอย่างสุภาพว่า “พวกเรามีความปรารถนาดี เราไม่ได้อยู่ที่นี้ก็จริง แต่เราก็ปรารถนาที่จะเห็นสันติภาพเกิดขึ้นที่นี่ ถ้ามีอะไรเกิดขึ้นที่หนึ่ง มันก็กระทบกันหมดค่ะ เพราะสรรพสิ่งล้วนเชื่อมโยง หนุอยู่ทีกรุงเทพฯ ก็กระทบกันด้วย เพราะการที่หนูลงมานี้ แม้เป็นการชั่วคราว แต่หนูก็อยากเอาความรู้ที่หนุมีมาแบ่งปัน มาร่วมมือกัน อยากมาช่วยให้พระและชาวบ้านมีส่วนร่วมในการช่วยปัญหาภาคใต้”

แต่เธอก็ยังคงได้รับคำตอบกลับมาอยู่ดีว่า “อาจารย์ไม่รู้สถานการณ์ที่นี่” ปาริชาติเองก็เข้าใจดีว่าประโยคนี้นี้หมายถึงว่า พระที่นี้มาเรียนหนังสือ แล้วก็กลับเพราะห่วงเรื่องความปลอดภัย และเธอเองก็เข้าใจในความกังวลห่วงใยของพระรูปนี้ดี จึงไม่ได้ต่อความอะไรและหาทางออกทางอื่นเท่าที่เป็นไปได้ นี่ก็นับเป็นความท้าทายสำหรับคนทำงานด้านสันติวิธีในพื้นที่จริงที่เธอต้องเผชิญอยู่เสมอๆ เช่นกัน

อีกกรณีหนึ่งกระทั่งเธอทำงานผ่านไปแล้วสิบปี ปาริชาติก็ยังคงต้องเผชิญความท้าทายจากสถานการณ์จริงของคนในพื้นที่ ซึ่งแม้จะเคารพ ศรัทธา และให้เกียรติกัน แต่ก็คิดเห็นแตกต่างกัน ดังในงานที่เธอและทีมงานจากสถาบันสิทธิมนุษยชนและสันติศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล เพิ่งจัดไปที่จังหวัดสงขลาเมื่อเดือนสิงหาคม 2558 หลังจากฉายคลิปหนังสั้นเรื่อง “ฉันทมิตร” ซึ่ง

พระกับโตะอิหม่ามเดินไปด้วยกันอย่างใกล้ชิด พระรูปหนึ่งที่อยู่ต่อต้ามุสลิมแต่ก็มีใจกว้างและเข้าวงสานเสวนาของปารีชาตทุกครั้ง ลูกขึ้นมาพูดว่า “กิจกรรมทั้งหลาย ถ้าเป็นอาจารย์ปา (ชื่อที่ผู้คนมักเรียกปารีชาต - ผู้เขียน) จัด อาตมาจะเข้าทุกครั้งเลย แต่ว่าหนึ่งก็คือหนึ่งครับอาจารย์ ทำได้ขนาดไหนไม่รู้จะเป็นไปไม่ได้หรอกที่พระกับโตะอิหม่ามจะสนิทกันได้ขนาดนี้”

ลำดับด้วยนายอีกคนหนึ่งที่น่าเชื่อถือศาสนาพุทธและต่อสู้อคติความมั่นคงให้กับคนมุสลิม ก็ลุกขึ้นมาพูดเช่นกันว่า “เห็นด้วยกับพระ เคยเห็นกรณีหนึ่งใหม่ที่ผู้ใหญ่บ้านมุสลิมคนหนึ่ง เป็นโตะอิหม่ามด้วย เขาสนใจกระบวนการสานเสวนา ไม่นานเขาก็ตาย หรือกรณีหนึ่งคือ อิหม่ามที่มีสยิดปัตตานีคนหนึ่งเป็นคนใจกว้าง ทำงานเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างศาสนาได้ ในที่สุดก็ต้องตายตัวอย่างสองคนนี่คือคนมุสลิมที่ทำงานกับพุทธ แล้วไม่รอดมา ดังนั้นหนังสือเล่มนี้นะ ถ้าทำในระดับกลุ่มใหญ่ๆ นะ ทำได้ แต่ถ้าทำในระดับหมู่บ้านนะ ไม่มีทาง ชีวิตไม่รอด เพราะว่าถ้าเรามาเข้าทางสายนี้ เขาก็ระแวงว่าเราเข้าทางพุทธ ทางทหาร ถ้าเราเข้าไปทางมุสลิมมากๆ ก็จะถูกโจมตีอีกแบบหนึ่ง เพราะฉะนั้นที่บ้านต้องออกทั้งสองทางคือ ฝ่ายที่ทำงานได้กับฝ่ายรัฐ และฝ่ายที่ทำงานได้กับขบวนการ”

หรือเมื่อปารีชาตเล่าข่าวในต่างประเทศเรื่องที่คนมุสลิมรวมเงินสร้างโบสถ์คริสต์ที่ถูกเผาไป ผู้เข้าร่วมก็ยืนกรานว่า “อย่างนั้นทำได้ในระดับใหญ่ แต่ลองมาทำระดับหมู่บ้านสิ ไม่มีทาง” ซึ่งปารีชาตก็เชื่อทัศนคติและเคารพในความเห็นเหล่านี้ซึ่งมีน้ำหนักอยู่ เพราะพูดจากคนที่อยู่ในพื้นที่สถานการณ์จริง แต่เธอก็ยังเห็นว่าการได้ดูหนังสือแบบนี้ก็มีข้อดีที่ทำให้ผู้คนที่นี้เกิดแรงบันดาลใจ อยากสร้างอะไรก็ได้ที่ร่วมกันสร้างได้ หรือการทำงานศิลปะอะไรบางอย่าง แล้วทำให้คนเข้าใจกันมาก แม้บางครั้งเหมือนผู้เข้าร่วมจะไม่สนใจด้วยความรู้สึกว่าการกิจกรรมเหล่านี้เล็กมากเกินไป แต่เมื่อได้พูดคุยกัน สุดท้าย

ผู้เข้าร่วมก็เสนอว่า อยากทำกิจกรรมโน้มน้ากิจกรรมนี้ เขียนจดหมายสื่อสารถึงคนนั้นคนนี้ในทำนองเดียวกันเช่นกัน

9. ความตายของคนในพื้นที่

ทุกครั้งที่ได้รับรู้ข่าวความตายของคนในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ที่เคยร่วมสานเสวนากับเธอ ปารีชาตรู้สึกเศร้าใจเสมอ ตัวอย่างเช่น เมื่อครั้งที่เธอเพิ่งเริ่มทำงานในพื้นที่ใหม่ๆ มีผู้ใหญ่บ้านที่เป็นมุสลิมคนหนึ่ง โปกศีระชะและรูปร่างสูงใหญ่ ปารีชานับถือผู้ใหญ่บ้านคนนี้ว่าเปิดกว้าง มีความเข้าอกเข้าใจพระดี ชอบไปนั่งคุยกับพระ แต่ว่าสุดท้ายก็ถูกยิงตาย ด้วยคนกลุ่มหนึ่งเห็นว่าผู้ใหญ่บ้านคนนี้ทำงานใกล้ชิดกับพระชาวพุทธมากเกินไป หรืออีกตัวอย่างคือ ครูที่มาร่วมกระบวนการสานเสวนา มีความรู้ความเข้าใจด้านสันติวิธีและสนับสนุนการทำงานเชื่อมความแตกต่าง แต่ก็ไม่พ้นการตกเป็นเหยื่อความรุนแรงเช่นกันและด้วยสาเหตุทำนองเดียวกัน เธอทำได้เพียงไปร่วมงานศพที่ยะลา พร้อมพวงหรีดของสถาบันสิทธิมนุษยชนและสันติศึกษา หรืออีกกรณีหนึ่งซึ่งเป็นคนที่เคยทำงานค่ายเยาวชน แต่กรณีนี้เสียชีวิตด้วยโรคบางอย่าง ปารีชาก็รู้สึกสะเทือนใจว่าเราทำงานแบบเดียวกัน แล้วอยู่ๆ คนนั้นก็จากไป

ท่ามกลางการจากไปของคนที่เราเคยทำงานด้วย เคยรู้จักมักคุ้น ทั้งที่มีสาเหตุจากโรคส่วนตัวและโดยเฉพาะสาเหตุจากความรุนแรงในพื้นที่ สิ่งที่เราทำได้กับโลกภายในของเธอคือ พยายามใช้หลักอุเบกขาของพุทธศาสนาตามพื้นฐานของเธออยู่เสมอๆ มีบางครั้งจากการอ่านหนังสือและพูดคุยกับมารค ตามไท และธนา นิลชัยโกวิทย์ ปารีชามีคติเตือนใจสำหรับการทำงานที่ยากๆ มาว่า การไปช่วยเหลือคนอื่น ไปรับฟังปัญหาต่างๆ มากมายนั้น เราจะต้องมี “ภาวะการวางใจ” ค่อนข้างมาก ปล่อยวางและไม่ยึดติดกับความคาดหวัง ว่าผลจากงานของเราจะได้ขนาดไหน ไปรับฟังแล้วเป็นอย่างไร

กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ การเอาพรหมวิหาร 4 (เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา) มาฝึกปฏิบัติในสถานการณ์จริง โดยการฟัง การให้ความเมตตา การให้ความเข้าใจ แล้วก็ทดลองฝึกอุเบกขาให้ได้ ว่าเพียงแค่ได้ทำงานด้านการรับฟัง ได้ให้ความช่วยเหลือ ได้ให้สิ่งที่เป็นมิตรเป็นไมตรีต่อกันและกันแล้ว เมื่อครั้งที่ได้พบหน้ากัน แต่สุดท้าย ไม่ว่าจะอะไรจะเกิดขึ้น หรือผลจะเป็นอย่างไร เราจะไม่นำปัญหาเหล่านั้นเข้ามาในตัวเราให้เป็นทุกข์ไปด้วย จนไม่สามารถใช้ชีวิตปกติ และทำงานประสานความแตกต่างและความขัดแย้งต่อไปได้

ทุกครั้งที่เธอเผชิญความเศร้าใจ ความท้อใจ เธอพยายามบอกตัวเองว่า เราแต่ละคนได้ทำดีที่สุดแล้ว อย่างน้อยเวลาเจอกัน เราให้กำลังใจซึ่งกันและกัน แม้ว่าถ้าเลือกได้ เธอก็ไม่อยากจะให้คนเหล่านี้ตาย ไม่อยากให้คนที่เรารู้จัก เสียชีวิตไป หากคนอื่นต้องผ่านเหตุการณ์เช่นนี้ ก็อาจจะอดรู้สึกสะเทือนใจ ไม่ได้ว่าเราเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เขาได้รับอันตรายด้วยหรือไม่ แต่สำหรับ ปารีชาต เธอไม่โทษตัวเอง มีอย่างน้อย 3 คนที่เธอรู้จัก แล้วภายหลังได้ข่าวว่าตาย เธอก็ไม่ได้โทษตัวเอง เพราะเธอรู้ว่า “เราไม่ได้ทำ และเราก็ไปช่วยป้องกันอะไรให้เขาไม่ได้เลย แต่ว่าตอนที่เราเจอกัน เราก็ได้ให้กำลังใจกัน เขาทำความดีด้วย เขาก็ได้รับรางวัลจากพระผู้เป็นเจ้าของเขา”

บางครั้งเธอก็รู้สึกเสียใจที่ทำงานแล้วได้รับคำตอบทำนองว่า “นี่มันเป็น ความเห็นทางวิชาการ ไม่รู้เรื่องชาวบ้านจริง” บางที่เธอก็คิดว่า “ทำไมเป็นแบบนี้ เขาเข้าใจอะไรเราผิดไป” แล้วเธอก็จะรู้สึก “จิตตก” ไปบ้าง แต่ก็ยังคงทำงานต่อไป เพราะเธอถือว่าเป็นทั้งหน้าที่และเป็นข้อท้าทายตัวเองด้วยเช่นกัน ที่จะฝ่าคำสบประมาททำนองนี้ไปให้ได้ และพยายามมองว่าสิ่งเหล่านี้เป็นเรื่องปกติธรรมดา

การใช้ระฆังในกิจกรรมของเธอนั้น อันที่จริงแล้วนอกจากเป็นการเตรียมตัวเตรียมใจผู้เข้าร่วมให้เชื่อมต่อกับ “สิ่งที่เคารพสูงสุด” ตามความเชื่อ

ของตนแล้ว เสียงระฆังก็มีผลในแง่การเตรียมตัวและปรับจิตปรับใจของเธอเองด้วยเช่นกัน ให้สามารถเรียกฟื้นคืนสติกลับมาจากเรื่องวุ่นวายใจหรือความรู้สึกเชิงลบบรรดาที่มีที่เกิดจากเหตุการณ์ความรุนแรงหรือการทำงานต่างๆ และสามารถกลับมาอยู่กับปัจจุบันตรงหน้า อยู่กับผู้เข้าร่วมสานเสวนา และทำงานเชื่อมประสานความแตกต่างทางความคิดความเชื่อในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ได้ต่อไป

นอกจากนี้ ด้วยพื้นฐานพุทธ บางครั้งเมื่อเสร็จงาน กลับถึงบ้าน หรือก่อนนอนในแต่ละวัน ปารีชาตก็จะดูแลภาวะภายในตัวเอง ด้วยการสวดมนต์ โดยการท่องคาถา “โอม มณี ปัทเมหุง” ซึ่งเป็นคาถาบูชาพระอวโลกิเตศวร กวนอิม เมื่อเธอสวดเสร็จ ก็จะมีรู้สึกกลับมามีพลังกายพลังใจอีกครั้ง และอธิษฐานให้งานที่ทำประสบผลสำเร็จ

10. กำลังใจจากพื้นที่และการตอบรับจากระดับนานาชาติ

มีครั้งหนึ่งที่ปารีชาตเคยบ่นท้อใจเหมือนกัน “ทำงานกันมาตั้งหลายปีแล้ว เขาก็ยังไม่เลิกฆ่ากันเลย” ก็ได้รับคำให้กำลังใจจากนักศึกษามุสลิมคนหนึ่ง ซึ่งปารีชาตเคยไปเยี่ยมบ้านของเขาในพื้นที่ว่า “พวกเรายังไม่ท้อเลย แล้วนักสันติวิธีจะท้อทำไม” นักศึกษาคนนี้ส่งคำพูดนี้มาพร้อมกับรูปถ่าย ซึ่งเป็นรูปที่ปารีชาตประทับใจมาก ในรูปมีคนมุสลิมถือบรรดาธำมาศ พาดพระที่นั่งอยู่บนรถซาเล้งไปบิณฑบาต คำพูดและรูปภาพให้กำลังใจเหล่านี้คือน้ำหล่อเลี้ยงที่สำคัญสำหรับคนทำงานด้านสันติภาพ ไม่ว่าจะปารีชาตเองหรือโดยเฉพาะอย่างยิ่งคนที่อยู่ในพื้นที่เผชิญความเสี่ยงชีวิตทุกวัน ดังนั้น การให้กำลังใจกันและกันจึงเป็นเรื่องสำคัญยิ่งสำหรับการทำงานด้านนี้ในระยะยาว

ปารีชาตบอกว่า หลายครั้งเธอตั้งใจจะไปเยี่ยมญาติใจคนในพื้นที่ แต่กลับกลายเป็นว่าคนในพื้นที่เยี่ยมญาติใจของเธอ ซึ่งเรื่องนี้ทำให้เธอมีพลัง และหลายครั้งเมื่อได้ฟังเรื่องราวของคนอื่นๆ ในพื้นที่และเปรียบเทียบกันแล้ว เธอยังโชคดีกว่าคนอื่นๆ ในพื้นที่อีกมากมาย กระทั่งในห้วงหลายเดือนที่ผ่านมาที่เธอเองไม่สบายอย่างหนักหน่วงมาก เมื่ออาการดีขึ้นเพียงพอที่จะไปจัดงานสานเสวนาที่หาดใหญ่ มีคนสี่คนจากในพื้นที่ที่เดินทางมาร่วมงานนี้ เพราะปารีชาตเป็นคนจัดงานนี้และตั้งใจจะมาพบเธอ ทำให้เธอถึงกับน้ำตาคลอ

ในแวดวงนานาชาตินั้น หมุดหมายหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงการยอมรับสานเสวนาและปารีชาตทำงานเป็นเลขานุการของ *Inter-religious Council for Peace-Thailand* ซึ่งอยู่ภายใต้การสนับสนุนของ *Religions for Peace (International)* โดยรองเลขาธิการที่ชื่อ Rev. Kyoichi Sugino จัดงานประชุม dialogue ระดับนานาชาติขึ้นที่เมือง Yogyakarta ประเทศอินโดนีเซีย และเชิญตัวแทนแต่ละประเทศเข้าร่วมงานนี้ประเทศละหนึ่งคน Sugino เชิญปารีชาตเข้าร่วมในงานนี้ด้วย ปารีชาตถามว่าทำไมต้องเชิญเธออีกคนในเมื่อประเทศไทยมีพระเข้าร่วมแล้ว ก็ได้รับคำตอบว่า “ฉันอยากให้เธอได้พูดถึงเรื่องสานเสวนาที่เธอทำในประเทศไทย เพราะตัวอย่างของเธอคือตัวอย่างเดียวในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ทำเป็นกระบวนการ”

ต่อมา Sugino ก็แสดงความจริงใจในคำพูดของเขา โดยเชิญสมาชิกวุฒิสภาของญี่ปุ่น และชาวพุทธกลุ่ม *Rissho Kosei-kai* ของญี่ปุ่นเดินทางมาประเทศไทย และขอให้ปารีชาตจัดสานเสวนาให้คนเหล่านี้ได้สัมผัสประสบการณ์ตรงด้วยตัวเอง พร้อมกับทำบันทึกวิดีโอไว้ด้วยเพื่อนำไปเผยแพร่ต่อ เพียงแค่ช่วงเริ่มแรกและการจัดลักษณะโต๊ะเก้าอี้ก็สร้างความแปลกใจแล้ว บรรดาผู้เข้าร่วมชาวญี่ปุ่นเหล่านี้ไม่เคยเห็นกระบวนการที่ผู้เข้าร่วมมานั่งล้อมวงกัน แล้วให้แต่ละคนได้มีโอกาสพูดค่อนข้างมาก (ผู้เขียนเข้าใจ

เอาเองว่า ภาพปกติในญี่ปุ่นคือ ความเป็นทางการ การจัดโต๊ะประชุมแบบ
สัมมนา มีวิทยากรอยู่ข้างหน้าหรือบนเวที แล้วมีผู้ฟังจำนวนมากหันไป
ทางเดียวกันคือด้านหน้าห้องที่วิทยากรยืนอยู่) จากนั้นปารีชาตเริ่มด้วย
ให้แต่ละคนแนะนำตัวเอง แต่แทนที่จะให้บอกว่า “ฉันชื่อ...” เพียงเท่านั้น
เธอชวนให้แต่ละคนบอกบริบทของตัวเองด้วยว่า “ถ้าฉันไม่มาอยู่ที่นี้ในวันนี้
ฉันจะทำอะไรอยู่ที่ไหน” เขาก็บอกเป็นวิธีที่น่าสนใจ และอยู่จนจบช่วงแรก

หรือแม้แต่เมื่อเธอทำงานสานเสวนาผ่านมากว่าสิบปีแล้ว ก็ยังได้รับความ
สนใจอยู่อย่างต่อเนื่องจากแวดวงนานาชาติ เมื่อเดือนพฤศจิกายน
2557 ที่ผ่านมา มีการก่อตั้งกลุ่ม *Inter-Religious Women for Peace-
Thailand* และจะมีประธานขององค์กรนี้ คือ Reverend Kosho Niwano
(ซึ่งเป็นหลานสาวของ Reverend Nikkyo Peace ขึ้นในประเทศไทย
สนับสนุนโดย Niwano Peace Foundation ซึ่งเป็นคนตั้ง *World
Conference of Religions for Peace Japan* ขึ้นตั้งแต่ปี 1970)
เดินทางมาประเทศไทยเพื่อเป็นสักขีพยานในการตั้งกลุ่มผู้หญิงนี้ ปารีชาต
ได้รับคำเชิญให้จัดสานเสวนาให้ดูในตอนบ่ายของวันงาน เธอจึงใช้โอกาสนี้
จัดสานเสวนาระหว่างพุทธกับมุสลิม เพื่อแสดงให้เห็นประธานใหญ่ขององค์กร
ที่ให้ทุนจากญี่ปุ่นได้เห็นการสานเสวนาของจริงระหว่างคนในพื้นที่ที่มาจาก
ต่างศาสนากัน

นอกจากนี้ ปารีชาตยังได้นำประสบการณ์สานเสวนาของประเทศไทย
ไปแบ่งปันที่การอบรมนานาชาติเรื่องสันติวิธีในประเทศสวิตเซอร์แลนด์ด้วย
เธอใช้วิธีการตามแบบฉบับของเธอ ซึ่งแตกต่างจากวิทยากรคนอื่น ๆ ที่เป็นการ
บรรยายหรืออาจให้มีการแบ่งกลุ่มบ้าง ปารีชาตเริ่มชั่วโมงการนำอบรมของเธอ
ด้วยเสียงระฆัง (เธอใช้ระฆังในการสอนเป็นประจำทุกๆ ที่ จนได้รับฉายา
จากนักศึกษาว่า “อาจารย์ระฆัง”) จากนั้นก็เริ่มดำเนินการสานเสวนาตาม

กระบวนการที่เธอทำในประเทศไทย ซึ่งเธอย่นย่อมาในครั้งนี้อย่างเหมาะสมกับเวลา แต่ครั้งนี้ ผู้เข้าร่วมเป็นผู้คนที่มาจากนานาประเทศ เธอได้รับการตอบรับที่ดีมาก ผู้เข้าร่วมบอกว่า “ฉันไม่เคยได้รับอะไรที่ไปแตะในหัวใจฉันมาก่อนเลย” ถ้าเทียบกันแล้ว เรื่องเช่นนี้เป็นเรื่องของคนไทยที่เข้าร่วมการสานเสวนาของปารีชาตประสบเป็นประจำที่เมืองไทย

11. บทสรุป

ปารีชาต สุวรรณบุบผา ถือเป็นบุคคลสำคัญคนหนึ่งในแวดวงสันติวิธีของไทย สานเสวนาของเธอได้ผ่านการทดสอบ พิสูจน์ ท้าทาย จากสถานการณ์จริงในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้มากมายตลอดสิบปีที่ผ่านมา การได้ศึกษาพัฒนาการของเธอจากคนที่ไม่ได้สำเร็จการศึกษาโดยตรงด้านสันติศึกษา แต่ค่อยๆ เรียนรู้จากพื้นฐานพุทธ ใช้การดูแลโลกภายในตัวเองด้วยฐานคติแบบพุทธ แต่สามารถทำงานความขัดแย้งที่รุนแรงในโลกภายนอกกับคนต่างศาสนาทั้งคริสต์และอิสลาม และศาสนาอื่นๆ โดยไม่ติดยึดกับความ เป็นพุทธของตัวเองหรือยึดยึดความเป็นพุทธใส่คนอื่น ผนวกกับการเรียนรู้ตลอดเวลาของเธอ โดยเฉพาะเรื่องการจัดกระบวนการเรียนรู้ทำให้เธอสามารถทำงานด้านนี้ได้อย่างต่อเนื่องยาวนาน

แน่นอนว่าสานเสวนาของเธอมีข้อจำกัดอยู่ไม่น้อย ในแง่ที่ไม่สามารถตอบโจทย์ใหญ่ๆ ระดับนโยบายชาติได้ในเวลาอันเร็วพลัน ไม่ได้เน้นการชี้ นำมีการวิเคราะห์สถานการณ์ที่เฉียบคมหรือให้แง่มุมใหม่ๆ แต่งานของเธอก็สามารถเสริมจุดอ่อนในงานตามแนวทางแบบอื่นๆ ได้ดียิ่ง โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับการเปิดพื้นที่ปลอดภัย (safety zone) ในความรู้สึกของผู้คน โดยเฉพาะผู้ที่ต้องอำนาจกว่า ได้สามารถพูดถึงเรื่องราว ความรู้สึกนึกคิด การให้คุณค่า และความต้องการชนิดต่างๆ ที่ไม่ได้เป็นกระแสหลักอยู่ในปัจจุบัน ได้มีที่ยืน

และนั่นคือสิ่งสำคัญยิ่งของการทำงานด้านความขัดแย้ง ที่แทบทุกครั้งจะต้องมีข้อใดข้อหนึ่งของความขัดแย้งถูกกดให้อยู่ต่ำกว่าอีกข้อหนึ่ง หรือไม่ก็เป็นไปในทางกลับกันคือ ฝ่ายที่มีอำนาจต่ำกว่า ใช้ทรัพยากรบางชนิดของตนมาต่อสู้ ทำให้ฝ่ายที่เคยเหนือกว่าถูกกดลงไปอยู่ต่ำกว่าได้เช่นกัน สภาวะและพลวัตการต่อสู้ของความขัดแย้งเช่นนี้ ไม่สามารถนำไปสู่ทางออกได้ในที่สุด สานเสวนาของปาริชาตทำงานก้าวข้ามความเหนือกว่าหรือความต่ำกว่าของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง วัฒนธรรมใดวัฒนธรรมหนึ่ง แต่เปิดพื้นที่ให้กับทุกฝ่ายได้มีที่ยืนอย่างเท่าเทียมกัน และมีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันในทางที่ดี มีความไว้วางใจกันมากเพียงพอที่จะอยู่ร่วมกันได้ต่อไปในอนาคต

การได้ศึกษาประสบการณ์ในสถานการณ์จริง ความรู้สึกต่างๆ และความเป็นไปส่วนหนึ่งของโลกภายในของเธอ ตลอดจนการได้เห็นถึงความสัมพันธ์ผูกสมัครรักใคร่เชื่อมโยงกันระหว่างเธอกับผู้คนในพื้นที่ที่ให้กำลังใจกันและกัน จนกระทั่งสภาวะปัจจุบันที่เธอเผชิญภาวะป่วยหนักและได้รับกำลังใจย้อนกลับมาอย่างมากมายจากคนในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ จึงนับเป็นสิ่งสำคัญและมีคุณค่าอยู่ในตัวอยู่แล้ว ชนิดที่ผู้เขียนจะไม่ขอมีบทสรุปในทางวิชาการหรือในทางทฤษฎีใดๆ เพื่อไม่ให้คุณค่าและประสบการณ์อันรุ่มรวยของเธอถูกลดทอนเหลือเพียงนามธรรมแห่งๆ สำหรับใช้ในกรณีอื่นๆ ดังที่เป็นเป้าหมายสำคัญของแวดวงวิชาการปกติที่เน้นการสามัญการ (generalization) กรณีจำนวนหนึ่ง เพื่อให้มีความเป็นสากล และนำไปใช้ได้กับกรณีอื่นๆ ทั่วไปหมด

สำหรับผู้เขียนแล้ว การศึกษาประวัติและประสบการณ์ของบุคคลนั้นก็เพื่อเป็นประโยชน์ในการเพิ่มประสบการณ์และเห็นตัวอย่างที่แตกต่างหลากหลายให้แก่ผู้ศึกษา ได้มีมากเพียงพอที่จะนำไปประยุกต์ใช้ได้เองเมื่อผู้ศึกษาไปประสบกับสถานการณ์จริงของตนเอง ดังนั้น ผู้เขียนจึงจะแหวกจารีตทางวิชาการปกติ โดยของดเว้นการสรุปข้อคิดหรือสิ่งที่จะนำไปประยุกต์ใช้ได้ ด้วยถือว่าเป็นบทบาทของแต่ละคนที่จะต้องรับผิดชอบตนเองต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- ปาริชาต สุวรรณบุบผา. (2548). *สานเสวนาเป็นสันติวิธีได้หรือไม่*. การประชุมวิชาการประจำปี “สันติวิธีในมุมมองของศาสนาโลก” จัดโดยหลักสูตรศาสนาเปรียบเทียบ คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ปาริชาต สุวรรณบุบผา และคณะ. (2549). *ศาสนเสวนา: แนวคิดและประสบการณ์การสานเสวนาระหว่างศาสนา และการเมืองแนวลึกกับจริยธรรมของนักการเมืองจากมุมมองของศาสนิกชน*. นครปฐม: ศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ปาริชาต สุวรรณบุบผา. (2552ก). *สานเสวนา สานใจสู่ใจ*. นครปฐม: ศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ปาริชาต สุวรรณบุบผา. (2552ข). *สืบเนื่องมาจากสานเสวนา*. นครปฐม: ศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ปาริชาต สุวรรณบุบผา. (2553). *คู่มือการจัดกระบวนการสานเสวนา*. นครปฐม: ศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ปาริชาต สุวรรณบุบผา, *สัมภาษณ์*. 1 กรกฎาคม 2558, ณ บ้านพักส่วนตัว.
- ปาริชาต สุวรรณบุบผา, *สัมภาษณ์*. 23 กรกฎาคม 2558, ณ บ้านพักส่วนตัว.
- โยส วากเนอร์. (2552). *คู่มือสานเสวนาและการปฏิบัติงานร่วมกัน*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิฟรีดริค เอแบร์ท.
- วิศิษฐ์ วังวิญญู. (2548ก). *มณฑลแห่งพลัง: ญาณทัศนะแห่งการเข้าถึงตัวตนที่แท้*. กรุงเทพฯ : สวนเงินมีมา.

- วิศิษฐ์ วังวิญญู. (2548ข). *สุนทรียสนทนา*. กรุงเทพฯ: สวณเงินมีมา.
- สมสิทธิ์ อัสตรนิตี. (2552). *จิตตปัญญาศึกษาคืออะไร*. นครปฐม: ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล.
- Flyvbjerg, Bent. (2001). *Making Social Science Matter*. Cambridge University Press.
- Lederach, John Paul. (2003). *The Little Book of Conflict Transformation*. Intercourse, PA: Good Books.
- Mindell, Arnold. (2002). *The Deep Democracy of Open Forums : Practical Steps to Conflict Prevention and Resolution for the Family, Workplace, and World*. Charlottesville, VA: Hampton Roads.
- Mindell, Arnold. (1995). *Sitting in the Fire: Large Group Transformation Using Conflict and Diversity*. Portland, OR: Lao Tse Press.
- Reiss, Gary. (2004). *Beyond War and Peace in the Arab Israeli Conflict*. Eugene, OR: Changing World Publications.
- Rosenberg, Marshall B. (2003). *Nonviolent Communication: A Language of Life*. Encinitasa CA : Puddledancer Press.
- Rosenberg, Marshall B. (2005). *Speak Peace in a World of Conflict : What You Say Next Will Change Your World*. Encinitasa CA: Puddledancer Press.